

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MEHMET CEMİL

ÇANDARALI
HALİL PAŞA
NİÇİN ÖLDÜRÜLDÜ

INKİLÂP KİTAPHANESİ

1 9 3 3

İSTANBUL

Birkaç söz

Bundan birkaç sene evel müsteşrik dostum fazılı müdekkik Mr. Witek « Der İslâm » mecmuasında Çandarlı âilesi hakkında uzun bir tettebbuname neşretmişti. Çok vakıfane olan ve Çandarlı âilesi hakkındaki kitabeleri ve vesikaları ihtiva eden bu kitap, mezkûr hanedana mensup ricale ait vakfiyeleri ihtiva etmemekle beraber, gene pek istifadeli malûmatı toplamış bulunuyordu. Bugün de Mehmet Cemil bey arkadaşımız aynı mephase dair diğer bir eser yazmıştır. Bu eserin mevzuu Çandarlı âilesine dair bilinmeyen me hazlar keşfedip neşretmekten ziyade vezirazam Halil paşanın sebebi katli hakkında eski tarihlerde mevcut olan malûmatın cem ve telfikinden sonra şimdiye kadar bu katil hadisesi hakkında söylenmiş olan fikirleri tenkit ve bu vaktanın başka bir tarzda izahından ibarettir. Yani bu kitap, bir tez mahiyetindedir.

Mehmet Cemil beyin varmış olduğu netice, hakikate en yakın bir neticedir. Bu mevzu üzerinde

şimdiye kadar yazılan kitaplardaki söylenen sözler, hep Halil paşayı irtikâp ve irtişa ve binnetice hiyanetle itham etmek ve Fatihe hak vererek onun katlini muhik ve meşru göstermekten ibarettir. Halbuki, bu kitap, bilâkis Halil paşanın nahak yere ve masum olarak sultanın gazez ve intikamına hedef olduğunu isbat ediyor ve mühim bir hakikati tarihiyeyi tenvir ediyor. Bu kitaptan sonra klasik kitaplarda mevcut olan fikirlerin değişmesi ve bundan sonra yazılacak eserlerde bu kitabın noktai nazarının hâkim olması icap etmektedir.

Kitaptaki ikinci tez, devletimizde Fatih zamanına kadar devam eden aristokrasi idaresinin, yani büyük hanedanların devlet menasibında irsen hâiz oldukları ananevî hakların bu zamandan itibaren nasıl yıkılmağa başladığını ve Halil paşanın katlile teessüse başlayan otokrasinin ve tiranlığının bilâhara devletimizde nasıl bir köle hakimiyeti tesis ettiğini izah ediyor.

Bu kadar orijinal iki mevzuu bize öğreten bu kitabın muharririni tebrik ederken, kendisinden bütün Çandarlı âilesine ait vesikaları tophıyarak neşretmesini ve Osmanlı devletinin bu ilk vezir sülâlesi hakkında ayrı ve müstakil bir tarih yazmasını rica ederiz.

20/2/1933

Mükrimin Halil

Osmanlı tarihinin tetkike muhtaç noktalarından biri de Çandarlı Halil paşanın idamı meselesidir. Tarihî ehemmiyeti haiz olan bu hadiseyi Osmanlı müverrihleri iki madde ile hulâsa ederler:

1 — Fatihin, birinci cülûsundan Halil paşanın intirikasile haledildiği için kindarlığı

2 — Devletine hiyanet eden ve Bizanstan rüşvet alan Halil paşanın bu hareketinin Fatih tarafından öğrenilmesi.

Buraya kanaatımıza göre başka bir madde daha ilâve etmek lâzımdır .

Osman oğulları ve Çandarlılar!

Osmanlı müverrihleri her nedense bu üçüncü noktayı ihmâl etmişler, idam hadisesini yukardaki iki maddeye istinat ettirmişlerdir. Halbuki en mühim sebebi , Çandarlı oğullarının vaziyeti teşkil eder. Fatihin kini buna inzımam etmiştir. Biz bu noktaları araştırarak, rüşvetin bir tasniden ibaret olduğunu göstermiye çalışacağız.

Ertuğrulun oğlu ile başlayan Osmanlı beyliğinin başındaki âile Osman oğullarıdır. Riyaset bunların elindedir. Babadan evlâda intikâl eder. Fakat Osman oğulları ile başbaşa ilerliyen başka bir âile daha var: Çandarlı oğulları .

Çandarlılardan Kara Halil, Birinci Murat zamanında kazaskerdi. Vefatında yerine oğlu getirildi ve bu suretle Osman oğullarına muvazi olarak, fakat sedaret mevkiinde ilerliyen, bir âile meydana çıktı . Çandarlılardan sadrazam olanları gösterelim:

- 1 — Çandarlı Kara Halil Hayreddin paşa
- 2 — Ali paşa
- 3 — İbrahim paşa
- 4 — Halil paşa [1]

Bunlardan Kara Halil, devletin ilk vâzîi kanunudur. Orhan zamanında şehzade Alâeddin paşa ile çalışan bu zat, devşirmeliğin müessisidir. Bilâhara sadrazam olan ve Hayreddin ismile anılan Kara Halilin ölümü üzerine, o sırada kazasker bulunan, oğlu Ali paşa sadrazam oldu. Murat «1» ve Yıldırım Bayazıt zamanlarında Ali paşanın mühim hizmetleri vardır ve bu devrin bütün hadiselerinde ismi sık sık geçer. Ali paşadan sonra sedaret, oğlu

[1] Eski ve yeni bütün tarihçilerimiz arasında yalnız Amasya müverrihi Hüseyin Hüsameddin bey bu sırayı kabul etmiyerek, Amasya tarihinde Çandarlılar arasına giren birçok vezirlerden bahsediyor. Hüsameddin bey çok kıymetli ve orijinal mahiyette olan eserinde, bu vezirleri anlatırken, vakıf kayıtlarına istinat etmektedir.

İbrahim paşaya verildi. İbrahim paşanın vefatı üzerine de oğlu Halil paşa sadrazam oldu [1].

Osmanlı devletinin ilk zamanlarında, Osman oğulları ile Çandarlıların fazla bir ehemmiyeti yoktu. Her iki âilenin de nüfuzları çok mahduttu. Mamafih, devam eden fütûhat bu vaziyeti değiştirmiş, kısa bir müddet içinde Rumeli ve Anadolu'nun mühim kısımları ele geçirilmiş, Osman oğulları hayli kuvvetlenmişlerdi. Bu, devletin kuvvetlenmesiydi. Kuvvetli bir devletin sedaret mevkii de ehemmiyet kesbeder. Nüfuzu, otoritesi artar. Burada ehemmiyeti haiz olan cihet sedaretin bir miras gibi babadan evlâda intikâl etmesidir.

Kara Halil, memlekette tanınmış bir şahsiyetti. Zamanının « en malûmatlı filôzof âlimlerinden [2] » olan Çandarlı, herkesin teveccühünü kazanmış, ilmüfazl ile iştihar eden bu zat, ilk teşkilâtta bulunanların başına geçirilmişti. Sedaret makamı ise onun bilgi ve ehliyetini bir derece daha anlatmış, âile ve evlâdının müstakbel mevkilerini temin etmişti. Ali paşanın sedareti bunun en basit bir delilidir.

[1] Halil paşa da dahil olduğu halde, bütün Çandarlılar kazaskerlikten sedarete yükselmişlerdir. Fakat Halil Paşanın idamından sonra bu usul değişmiş, kumanda mevkiinde bulunan zevat sadrazam olmağa başlamışlardır. Acaba bu değişikliğin sebebi nedir, buna neden lüzum görülmüştür? Bu suallere cevap verilebilmesi için Türklerde vezirlik hakkında iyi bir tetkik yapılması lüzumuna kaniim.

[2] Tarih: Türk tarihi tetkik cemiyeti. Cil. III. S. 4

Ali paşa ve İbrahim paşa , Çandarlıların iki kıymetli rüknüdür. Babalarının mesleğini takip eden bu iki vezir, halka iffet, ehliyet, iktidarlarile kendilerini sevdirmişler, memlekette sarsılmaz bir nüfuz peyda etmişlerdi.

Halil paşa bu âilenin sıra itibarile son sadrazamı oldu. Halil paşa ile sedaret nüfuzu birkat daha artmış, bu makamın ehemmiyeti fevkalâde bir hal almıştı.

Çandarlızade iktidar ve meziyetlerine, nüfuzuna, âilesinin sedaret mevkiinde kökleşmesine itimat ediyor, müstakillen iş görmek istiyordu. Murat II zamanında yirmi seneden fazla memleketi idare eden Halil paşa, Çandarlı oğullarının en meziyetlisi, en muktediri idi. İyi bir terbiye alan, memleketin en yüksek ve nüfuzlu bir âilesine mensup bulunan, hatta Osman oğulları ile akrabahğı idda edilen Halil paşa , daima Fatihin gözüne batıyordu [1].

Halil paşanın ehliyeti, istikameti, nüfuzu, âilesine karşı gösterilen hürmet ve muhabbet, ikinci Mehmedi içzap ediyor, genç hükümdar kendini Çandarlı oğlundan ve Çandarlılardan kurtarmak istiyordu (2).

[1] Şakayıkı Numaniye, Çandarlı Kara Halili, Osman beyin kayınpederi Şeyh Edebalinin akrabası gösteriyor.

[2] Halil paşanın oğlu Süleyman Çelebi, babasının sedaretinde kazaskerdi. Mumailayh Takvimüttevarih'e göre 849—1445, Sicilli Osmanîye nazaran 851—1447 de vefat etmiştir. Şakayıkı Numaniye ise sene göstermiyerek Pa-

Memleket halkında umumî bir kanaat vardı. Osman oğulları, Çandarlılar olmadan muvaffak olamaz, hükûmet süremezler. Bu âilenin eski hizmetlerin bilen, bu hizmetlerin ehemmiyetini takdir eden halk, kuvvetle bu kanaata sahip, Çandarlı âilesine azamî hürmet besliyor, daima bu âileyi tebci ediyordu. Fatih asıl bunu çekemiyor, Osman oğullarının Çandarlılara muhtaç olmadan da memleketi idare edebileceklerini göstermek arzu ediyor, bütün düşüncelerini bu noktada topluyordu.

Fatihin düşüncesi basitti. Harûn Reşide bir nazire yapmak, bir hamlede Bermekîleri yokeden Abbâsî halifesi gibi, o da Çandarlıları defetmek,

derinden evel vefat ettiğini kaydeder. Halbuki Hüseyin Hüsameddin bey, Amasya tarihinde, Süleyman Çelebi için Halil paşanın biraderi olduğunu, paşanın idamında hayatta bulunduğunu ve kazaskerlikten azledildiğini yazıyor.

Halil paşanın diğer oğlu İbrahim Çelebi. bu sırada Edirne kadısı idi, Darülfünun kütüphanesinin yazma nüshaları arasında 32 numarada kayıtlı bulunan Âlinin, kühûlâhbarının 123 cü sahifesinde İbrahim Çelebî hakkında âtideki malûmat vardır:

«Mezbur devleti Osmaniyede ibtida kadıasker olan kara Halil veledi reşidi dirki babası vezir olmuştur İstanbul fethinden sonra azille hapis olunub mezbur İbrahim Edirne kadı bulunub gadabı şehriyarî ile ol dahi mazul kılındıkda nice ruzgâr alâhalihi kalub ulufe tayin olunma-
mağın bir derece fakrû fakeye mübtelâ oldu ki bazı mevaliye danışmend olmağa rıza gösterdi lâkin kimse kabul eylemedi»

Şakayıkı Numaniye birinci cilt 220 inci sahifede bu ifadeyi teyit ediyor.

kendi noktai nazarına göre bu âilenin tasallutuna nihayet vermek istiyordu. Fakat vaziyet çok mühimdi; genç hükümdarın bazı tasavvurları vardı. Bunların en mühimmini İstanbul fethi teşkil ediyordu. Bu sefer için büyük ihzarat yapılacak, toplar dökülecek, donanma vücade getirilecek, İstanbul boğazında bir kale inşa edilecekti. Bu kadar mühim işleri başarmak için bir kafanın düşünmesi, bir dimağın hareketi kâfi değildi. İşten anlıyan zevatın fikirlerinden istifade etmek lâzımdı. Uzun zamandanberi devletin haricî ve dahilî siyasetini tedvir eden Çandarlı oğlundan başka kimse bu işe lâayık değildi.

Halil paşa düşünceleri, fikirleri, ehliyet ve dirayeti nisbetinde, âilesinden aldığı kuvvetli bir idare ve siyaset terbiyesile büyümüşü. Osmanlı devleti ile bu devletin komşuları hakkında malûmatı kuvvetli idi. Fatih bu cihetleri biliyor, teşebbüs edeceği mühim işte Halil paşanın fikirlerinden istifade etmeği düşünüyordu. Bu itibarla, hislerinden muvakkat bir zaman için sarfınazar etmişti. Bunda bir maksat ta vardı. Bu maksat, paşanın bir kusurunu bulmak, yahut ona bir kabahat atfeylemekti. Yani Fatih arzuları hasıl olduğu zaman vezirin bir kusurunu bulmak ve bundan bilistifade onu öldürmek fikrini taşıyordu. O vakit halk, Fatih değil, Halil paşayı kabahatlı görecekti, Mehmet II nin Çandarlı oğlu ve âilesi için düşündükleri kimse tarafından bilinmiyecekti. Fatih Mehmet pek üstadane düşünmüştü. Hepsisi de kindar olan Osmanlı hükümdar-

ları arasında bu suretle başkası için beslediği kinî sakhyan bir diğerine güç tesadûf olunur.

Sadrazam Çandarlı zade Halil paşanın idam edilmesi lâzımdı. Çünkü bir devletin başında aynı nüfuza sahip iki âile bulunamazdı. Bunlardan birinin ortadan kaldırılması muhakkaktı.

Fatih, Halil paşaya düşmandı. Zira Halil paşa kendisini birinci cülûsundan hal'ettirmiş, yeniden Mağnisaya gönderilmesine sebep olmuştu. Çok genç bir yaşta iken maruz kaldığı bu hakareti bir türlü hazmedemiyen Fatih, şimdi intikam almak istiyor, yalnız hakikî düşüncelerine zahirî bir sebep arıyordu.

Esaslı nokta, âile meselesi idi. Mehmet II her ne olursa olsun Halil paşa âilesini iktidar mevkiinden uzaklaştırmak, artık çekilmez bir hale gelen Çandarlıları defetmek, halka nüfuz ve iktidarını göstermek, Osman oğullarının kimseye muhtaç olmadan da hükûmet sürebileceklerini isbat etmek emelinde idi. Bunun delilini biz, Halil paşanın idamından sonra görüyoruz. İstanbul fethinin hâman ertesi günü Halil paşa tevkif ve kırk gün sonra idam edildi. Fakat, sedaret maksadına kimse tayin olunmadı. Bu makam iki sene kadar boş bırakıldı [1]. Sedarete ait işler bizzat Fatih Mehmet tarafından görüldü. Bundan maksat, memlekette hâkim olan zihniyeti silmek, Osman oğullarının memleket idaresinde kimseye muhtaç olmadıklarını, bizzat memleketi idare etmek kabiliyetini hâiz bulunduk-

(1) Türkiye tarihi: A. Hâmit ve Muhsin beyler. İkinci tabı. S. 6

larını göstermekti. Bu yolda yürüyen Fatih arzusunun vasil olmuş, halktaki kanaatı silmiş, ancak Rumeli işlerinin aldığı ehemmiyet üzerine sedaret mevkiine devşirmelerden Mahmut paşayı getirmiştir.

Halil paşanın idamı zamanı da güzel intihap olunmuştu. Memleket zafer şenlikleri içinde çırpınıyordu. Bu sırada vezirin tevkif ve idamı kimsenin nazarı dikkatini celbetmiyecekti. Fatih herşeyi evelden düşünmüş ve hisaplamıştı. Nitekim, rüşvet bahanesi altında idam olunan vezirin öldürülmesinin hakikî mahiyeti kimsenin nazarı dikkatini celbetmemiş, bütün tarihler Halil paşanın Bizansla münasebetini ve rüşvet aldığı için katlölündüğünü yazmışlardır.

Halil paşaya atfolunan muhtelif isnatları tetkik edelim :

Derlerki: İstanbul fethinden evel bu fethi ve bunun vesaitini araştıran hükümdar, gecelerini uykusuz geçirir, gözlerine katiyyen uyku girmezmiş. Bir gece gene böyle düşünce düşünce uykusu kaçan Fatih Mehmet, Halil paşayı çağırtmış; gece yarısı vaki davetten birşey anlamıyan vezir, yanına birçok kıymettar eşya ve para alarak saraya gitmiş, padişahın huzuruna girmiş. Fatih günlük elbisesile yatağında oturmakta bulunuyormuş (I).

Bu esnada padişah ile veziri arasında geçen sözler birçok tarih kitaplarında yazılıdır. Ancak bu tarihler daha aşağıki devirlerde kaleme alınmış

(1) Kâmil paşa tarihi: Cilt. I, S. 80

eserlerdir. Buna mukabil , davetten ve konuşulan şeylerden bu asra ait tarihlerimiz hiç bahsetmiyorlar. Zaten bu asrı idrâk ederek eser yazan ve eserini bize bırakan müverrihlerimiz okadar az ki...

Bu hikâyeyi uyduran müverrihler, Osmanlı hanedanının meddahlarıdır. Onlara nazaran bir millet ve devlet yoktur. Yalnız Osmanlı hanedanı mevcuttur. Bu hanedanın her icraatına muhik bir sebep bulmak lâzım; Halil paşa meselesinde olduğu gibi.

Halbuki, Fatih zamanında saraya, saray hayatına dair en ufak malûmatımız yoktur. Ozamanın sarayını, sarayın teşkilât ve merasimini bilmiyoruz. Bu hususta malûmat mevcut değil iken hükûmdarın sadrazamını yatakta kabul etmesini de kabul mantıksız olur. Zaten bu kabul tarzı, padişahlık mevkiile nezaket kaidesinin çok haricinde bulunuyor.

Halil paşanın yanına birçok kıymetli eşya ve para alarak saraya gittiği ve korkudan titriyerek huzura girdiği acaba doğru mudur? Hem vezir neden korkuyordu? Ortada Halil paşa için korkacak bir şey yoktu ve bundan tabii bir şey de olamaz. Sadrazam Halil paşa İstanbul fethi için lâzım olan hazırlıklar ile meşguldü.

Halil paşa, müteaddit defalar İstanbullu saray ve zaptı için çarpışan Türk ordusunun en mühim rüknü, Çandarlı oğullarındandı. Onun damarlarında korku, rüşvet, tama dolaşmıyor; bilâkis genç imparatorluğun vahdetini ihlâl eden pürüzleri ortadan kaldırmak arzusu yanıyordu.

Biz, gece yarısı böyle bir davetin vukuuna ihtimal vermemekle beraber, bunu da halletmek istiyoruz. Demek ki Fatih para ile aldatılabilecek bir adamdır ve bu kuvvetle ona herşey yaptırılabilir. Burada akla şu ihtimal geliyor: Halil paşanın hizmet ettiği hükûmdarı hiç tanımadığı, onu para ile elde etmeği düşündüğüdür. Nitekim bundan istifade ederek Fatihi ikna ve tatmin etmek arzusuna kapılmıştır. Fakat gene aynı rivayete göre Mehmet II vezirin parasını kendisinde bırakmış, ona yalnız Bizanslılardan sakınması tavsiyesinde bulunmuştur. Zaten hükümdarın, Halil paşanın parasına ihtiyacı yoktu. O, istediği kadar parayı istediği anda temin etmek kudretine malikti. Bu kudrete malik olan bir adamın da gayri tabîî bir şeye teşebbüs etmiyeceği muhakkaktır.

Gene aynı rivayet «Bizanslılardan sakın!» tavsiyesini ihtiva ediyor; acaba vezir Bizanstan yahut Bizanslılardan neye sakınacaktır, neye tama ediyordu ki? Bizansın servetine mi? Bizans eski servetini kaybetmiş, fakre düşmüş, bir harabe, bir enkaz yığımından ibaretti. Onun serveti, parası olsa Osmanlı vezirini elde edecek yerde kendisine kuvvet ve silâh teminine uğraşır; Osmanlı Türklerle yapılacak müstakbel mücadelelerde kullanılacak müdafa vasıtalarını ihzara çalışırdı. Bizansın ne kadar fakir bir vaziyette bulunduğunu Garbe yapılan muracaatlardan, imparatorluğun dahilî fakrû zaruretinden, Selânik şehrinin elli bin düka altunu

mukabilinde Venediklilere satılmasından anlıyabiliriz (1). Halbuki Halil paşanın ayağında servet dolaşıyor, onun elinde senelerdenberi yığılmış büyük, bir âile serveti mevcut bulunuyordu. Bu servetin üzerine köhne Bizansın birkaç kuruşu fazla birşey ilâve etmez, paşanın alın terile kazanılmış kılıç hakkı olan malına rüşvet girmesini intaç ederdi.

Halil paşa senelerdenberi müesses bir âileyi birkaç kuruşa tenezzül ederek feda edecek bir adam değildi. Memleketinin menfaatını düşünen ve bunu daima göz önünde bulunduran Halil paşa vatanını sevdiğini Macar kralı Lâdislâs ile Jan Hunyat orduları Varna üzerine yürürken göstermiş, mert bir Türk çocuğu olduğunu her ne bahasına olursa olsun Murat II yi tekrar Edirneye getirerek Osmanlı Türklerin tarihine bir Varna zaferi ilâve etmekle ispat etmiştir. O zaman Fatih Edirne'de bulnuyor, yürüyen Haçlı ordusunun azameti karşısında titriyordu. Sarsılmıyan Halil paşa çareyi bulmuş, derakap Murad'ı davet etmiş, kurtarmak istediği idda edilen Bizansa ve müttefiklerine karşı İstanbul boğazını tutarak Muradın Rumeli yakasına geçmesini temin etmiştir [2].

(1) Türkiye tarihi. Ahmet Refik bey S. 320

(2) Tacüttevarih, künhülâhbar, Haberisalih

Osmanlı tarihçileri arasında şayanı dikkat bir sima vardır. Hayrullah efendi... On sekiz cüzlük bir Osmanlı tarihi yazan Hayrullah efendi kitabını yazarken birçok menabî gözden geçirmiş, kıymetli malûmat elde etmiştir. Fakat maalesef bize hiçbir memba vermiyor. Nitekim Muradın

Bizansın dostu olduğu söylenilen vezir zannederiz bu sırada da Bizans lehine fedakârlıklar gösterir ve Bizansın mahir diplomasisinden istifade etmek suretile Varna muharebesinin önüne geçebilirdi. Maksat İstanbul imparatorluğunun yaşamasıydı? Bu, Halil paşa için müşkül değildi. Zaman da müsaitti. Halbuki vatanını seven ve bu devletin hamurunda kendi emek ve kanının da pek mebzul olduğunu çok iyi bilen vezir, Bizans lehine hareket etmemiş, memleketinin menfaatını göz önüne getirmiştir. On sene evel bu tarzda hareket eden bir devlet adamının on sene sonra idda edilen vaziyetinde pek mühim bir tezat nazarı dik-kati celbediyor.

Osmanlı imparatorluğunun bidayeti teşekkülünde devlet metin esaslar üzerine temelini atarken başta bulunan şahsiyetlerin de metin ve

tekrar Edirneye gelişini de gene memba göstermeden şu tarzda izah eder:

«Eshabı tevarihin bazıları derler ki Sultan Murad hazretleri evelki saltanatlarının evahirinde birbirini müteakib vaki olan Sırp ve Engürus ve Erdel ve Eflâk muharebelerinde mağlub ve münhezim olduğundan seriri saltanattan nefret idüb Sultan Mehmed hazretlerini nasb ve iclâs ile kendileri Mağnisanın bağçelerinde imrarî vakt itmeği kolay zannile râğbet idüb heveslenmişler ise de sonra pişman olduklarından Halil paşayı mevaid ve ataya ile celb eyliyüb asker bölüklerini tahrik ittirmekle seriri saltanatı bir sene mürurunda istihsal buyurdular»

Hayrullah efendi tarihî Cilt. VII. S. 79

Amasya müverrihi Hüseyin Hüsamreddin bey de Muradın yeniden tahta geçebilmek üzere Mağnisadan Halil paşaya muracaatını teyit ediyor.

faziletli insanlar olduğunu görüyoruz. Memlekette hâkim olan zihniyet garaz ve menfaat değil, vatan kaygusu, memleket duygusu ve daima ileriye doğru bir hamledir. Devlet erkânında olsun, halkta olsun, kuvvetli bir enerji mevcuttur. Bu enerji tesirileridir ki, millet, önüne gelen bütün manileri yıkmış, Rumeli yakasına atlamış, Tuna boylarında atlarını sulamağa başlamıştır. Böyle enerjik bir millet ve hamle yapan insanlar ancak taltif beklerlerdi. Gene tarih gösteriyorki memleket hizmet edenleri bol servete ve büyük eraziye sahip kılıyor; Rumeli ve Anadolu'da büyük, âile servetleri teşekkül ediyordu. Birinci Murat Bursa ovasında oğlu Yıldırım Bayazıt için bir düğün yapmıştı. Düğünde Evrenos beyin takdim ettiği hediyeler ile buna Murad'ın mukabelesi birçok tarih kitaplarında mevcuttur. Aksak Timur ile Beylerbeyi Timurtaş paşa arasında geçen servet muhaveresi de bu hususta zikroluna bilir.

Başka bir nokta daha var: bazı tarihler İstanbul muhasarası devam ederken İstanbul önünde toplanan bir meclisten ve bu mecliste Halil paşanın muhasaranın kaldırılması için rey verdiğinden, buna mukabil Zağanos paşanın muhasaraya devam mutalâasında bulunduğundan bahsederler (I). İstanbul önünde böyle bir değil birkaç defa meclisler toplandığı ve bütün devlet erkânının bu toplantılar-

[1] Sahaifulahbar üçüncü cilt.

da fikir ve mutalâalarını söyledikleri muhakkaktır. Fakat İstanbul muhasarası hakkında bize pek çok malûmat veren; dökülen toprakları, yapılan hazırlıkları ve Rumeli hisarının inşasını ehemmiyetli surette anlatan müverrih Kritovalos bu meclisten ve vezirlerin mutalâasından hiç bahsetmiyor. Yalnız Fatih'in son hücum için verdiği emirleri, her kumandanın sur üzerinde hücum edeceği yerleri gösterdiğini anlatıyor. Hattâ bu sırada Halil paşaya da bir emir verilmiş, Halil paşa askerlerinin hücum edeceği yer, Kritovalosa nazaran, bizzat Fatih tarafından tesbit olunmuştur[1].

[1] Bu noktayı İbni Kemâl âşağıki satırlara teyit etmektedir:

« Suri hisarın çar haddi seddi İskendere nazire idi dört vezirki biri Halil paşa ve biri Saruca paşa ve bir Şehabeddin paşa ve biri Zagnos paşadır tayin olundu her biri hademü haşemi ve etbau eşya ve kendüye ittiba iden âvanü ensarı ile bir tarafda maslahat üzre olub sair ümeranın dahi hizmetleri tayin olundu» İbni Kemâl tarihinden notlar. Mükrimin Halil beyin H. kütüphanesi.

Celâl Esat bey Eski İstanbul ismindeki eserinin 40 ıncı sahifesinde İstanbul muhasarasından bahsederken surlara memur edilen serdarları anlatıyor. Celâl Esat beye göre bu zeyat şunlardır: Serdar Şair Ahmet paşa, Haydar paşa, Karamanî Mehmet paşa, İsfendiyaroğlu, Sadi paşa ve Hersekli Ahmet paşa. Bu tetkikimi yaparken Eski İstanbul'u yeniden gözden geçirdim. Celâl Esat beyin müverrih Kritovalos dan çok istifade ettiğini ve birçok yerlerde mezkûr kitabı membâ olarak aldığını gördüm. Halbuki Kritovalos İstanbul önündeki serdarları anlatırken sarahat ve katiyetle Halil paşanın ismi de zikrediyor. Eski İstanbul müellifi: Bu isimleri nereden aldığını göstermiyor. Bir taesi hakkı-

Bizansı kurtarmak istediği, oradan rüşvet aldığı söylenen, İstanbul önünde toplanan mecliste muhasaranın devamına hiç taraftar bulunmadığı idda edilen bir adama şehre kat'i hücum yapılırken böyle mühim bir vazife verilmiyeceği muhakkaktır. Müverrihin yazdığı doğru ise Halil paşaya çok mühim bir vazife verilmiştir. (I). O

nda burada nazarı dikkati celbetmek istiyorum. Hersekli Ahmet paşa

Acaba bu Hersekli Ahmet paşa Bayazıt II ve Selim zamanlarında sedarete geçen meşhur (Hersekoğlu) Ahmet paşamı, yoksa başka birimi?. Fatih devrinde Hersek Ahmet paşa isminde bir vezire tesadüf edilmiyor. Eski İstanbul müellitinin yazdığı Hersek Ahmet paşanın her halde Hersekkzade Ahmet paşa olduğu kanaatindeyim. Hersekkzade İstanbul muhasarasında bulunmamıştır. Bu zat Hersekin son hükümdarı İstefan Kosariçin küçük oğludur. Rehin olarak Fatihe gönderilmiştir. Enderunda terbiye gören Hersekkzade Bayazıt II zamanında vezir ve damat oldu ve 1485 de başlayan, 1491 de biten Mısır seferlerinde iki defa ordu kumandanlığı yaptı. Bu seferleri anlatırken Ahmet Hamit ve M. Muhsin beyler şu satırları yazıyorlar: «Fakat Hersekkzadenin zaferi, şöhretini tezyid edeceğini düşünen ve kendisine rakib olan maiyyetindeki paşalar»

Türkiye T. ikinci T.. S. 46

Bu bize Hersekkzadenin Bayazıt zamanında henüz genç ve o derece şöhrat sabibi olmayan vüzeradan bulunduğunu gösteriyor.

[1] Rumeli hisarının İnşası vazifesi de Halil paşaya verilmiştir. Böyle muzaaf ve mühim vazifeler deruhte eden bir vezirin çok muktedir ve namuslu bir adam olduğu anlaşılıyor.

Hisarın inşasına Halil paşanın memur edildiğini şu

halde Halil paşanın Bizans ile gayritabiî bir münasebeti yoktu.

İstanbulda Osmanlı hanedanına mensup bir şehzade yaşıyordu: Orhan . Osmanlı hükûmeti Orhanın İstanbulda ikametine mukabil senevî bir para vermektedir. Fatihin cülûsunda Bizanslılar bu paranın iki misli olarak verilmesini istediler. Bizanslı elçiler arzuları isaf edilmezse Orhanı salıvereceklerini bildirdiler. Halil paşa bu arzu ve talebe tehdit ile mukabele etmiş, Bizanslıların istedikleri gibi harekette serbest olduklarını bildirmişti (1) . Bizansın dostu bir vezir böyle bir hal

membalardan öğrenebiliriz. Neşri, İbni Kemâl, Künhülahbar, Hamer, Haberisabih

Mamafih atıdaki satırlar bize Çandarlı Halil paşaya daha başka ve mühim vazifeler de verildiğini gösteriyor.

« , Kendüleri dahi Sadrazam Halil Paşanın nezâreti tahtında olarak Macarlı Urban nam mühendise cesim Ve kebir muhasara topları döktürmesini

Hayrullah Efendi tarihi sekizinci cilt
S. 60—61

«İstanbulun ahvâli dahiliyesini lâyikile bilenlerden tahkik olunması dahi veziriazam Halil paşanın uhdei dirâyetine havale buyuruldu»

Hayrullah efendi tarihi
sekizinci cilt. S. 63

[1] — «... tayin olunan akçenin iki misli hemen verilmeyecek olursa şehzadenin serbest bırakılarak müddeiyatının iltizam idileceğini beyan eylediler. Gerek tab'an mutedil ve uyuşmağa mail olmasından, gerek aldığı

karşısında bu tarzda hareket etmez, daha mülâyim bir lisan kullanırdı.

Bu meseleyi ne taraftan tetkik etsek daima Halil paşa lehine çıkan bir hakikat görüyoruz.

Fatih, birinci cülûsundan kendisini hal'ettirdiği

hedayadan dolâyi Rumlara müsaadekârane muamele gösteren veziriazam Halil paşa elçilere şu sözlerle hitab eyledi;

«Ey akılsız Rumelililer .. sizin hilekârane, mugfilâne tasavvuratınızı ben çokdan auladım; merhum efendim ve metbuum Muradı sani istikâmeti vîdanından ve mülâyemeti hulkiyesinden dolayı hakkınızda iyilik i.mek isterdi; Lâkin yeni padişahımı Mehmed öyle değildir. Eğer Konsantâniye tasavvuratı fütûlundan azade kalabilirse Cenabı Hakkın fesatlarını, zı. hilelerinizi inayeten görmemek istediğini tasdik ideceğim.

Ey akılsızlar. Ahidnamenin henüz mürekkebi kurumamış olduğu hâlde siz Anadoluya gelerek mutad tafrafuruşluklarla bizi korkutmak istiyorsunuz. Ancak biz tecrübesiz, kuvvetsiz çocuklar değiliz, bir şeye muktedir iseniz yapınız; Orhanı Trakya hükümdarı ilân ediniz. Macarları çağırınız, sizden aldığımız vilâyetleri istirdad eyleyiniz, fakat şurasını biliniz ki hiç bir şeyin muvaffakiyetinize faidesi olmayacaktır; encamgâr her şeyden mahrum olacaksınız. Efendimi şu ahvâlin cümlesinden haberdar ideceğim; onun kararlaştıracağı icra olunacaktır.»

Devleti Osmaniye T. Hamer cilt II S. 261

Hamerin Bizanslı Dükastan aldığı bu beyanat bir Bizans dostunun ağzından çıkmışa benzemiyor, bu muhakkak iken müverrih gene bir gaflet göstermiş beyanatın başına Halil paşa için «aldığı hedayadan dolayı Rumlara müsaadekârane muamele gösteren» cümlesini sıkıştırmıştır bu cümle ile beyanat arasındaki tezadı okuyucularımızın nazarı dikkatine arz etmekle iktifâ edeceğiz.

için Halil paşaya düşmandı. Aynı zamanda ona ve âilesine bir darbe vurmak istiyordu. Fakat bir sebep bulmak lâzımdı. O sebep te Bizansla münasebeti, rüşvet aldığı bahanesile ortaya atıldı ve nihayet zavallı masum vezir idam olundu.

Şimdi Halil paşaya dair Osmanlı tarihlerinin yazdıklarını gözden geçirelim; bu meseleyi tetkik ederken bütün eski tarihlere muracaat ettim. Kritovalos tarihi, Tevkii Karamanî Mehmet paşa, Düstürnamei Enveri, Neşri, Oruç beyin tarihi Ali Osman, Fredrik Gize tarafından neşredilen tarihi Ali Osman, Aşıkpaşazade, Dursun bey tarihi, Mahrusai İstanbul fetihnemesi, Heşt behişt, İbni Kemâl, Miratı Kâinat, Lütfüpaşa tarihi, Nışancı Mehmet paşa tarihi. Tacüttevarih ve Kühûlahbar bunların başlıcalarıdır. Ayrıca daha sonraları yazılmış bütün asarı da gözden geçirdim. Bu meyanda Solakzade tarihi, Nuhbetüttevarih velahbar, Münecim başı tarihi, Hadikatülvüzerâ, Ravzatülebrâr, Takvimüttevarih, Hayrullah Efendi tarihi, Hamer ve Gülşeni Maarif zikrolunabilir.

2

Kritovalos diyor ki:

«Bu sırada Sadrazam Halil Paşa tevkif olunarak badehu idam olundu. Kendisi pek ziyade servet sahibi olduğundan nükudu ve bilcümle serveti canibi miriye alınub mahdumlarına cüz'î birşey

birakılmış ise de bir müddet sonra serveti mezkûre tamamen oğullarına iade edildi. Halil paşanın katli şübhesiz bazı esbaba mebnidir. Şöyle ki :

Halil Paşa Sultan Muradı sanî zamanında pek ziyade haizi nüfuz olub o vakit veliahd olan sultan Mehmed han hazretlerine ekser umurda muhalefetde bulunurdu. Pederi hayatında hükûmeti oğluna tevdi itmişken Halil paşanın telkinatı eseri olarak bir takrib ile hükûmeti gayb etmiş anın damı iğfaline tutulmuşdu. İstanbulun muhasarasında dahi Rumlarla hafiyen münasebetde bulunarak tasavvuratı padişahiyi ifşa eder ve padişahı fikrinden vaz geçirmeğe çalışırdı. Mamafih keyfiyeti katlinde bu esbabı zahiriyeden başka esbabı hafiye bulunmak ihtimali de vardır (I),,,

Kritovalos Fatih zamanında yaşamış bir Rum müverrihidir. Mehmet II nin cülûsundan itibaren on yedi senelik vakayii kaleme alarak takdim eden bu Rum müevrrihi daha evvel Fatih tarafından Faroz adasının idaresine memur edilmisti. Müverrih Fatih bir kahraman telekki eder, ona muharebe meydanlarında ve meclislerde eski Roma konsülleri gib nutuklar irat ettirir. Mamafih Kritovalos tarihi çok mühim malûmatı ihtiva ediyor.

Yukarda Halil paşanın çok mühim bir serveti olduğunu söylemiştik. Bunun kabul eden Kritovalos, Halil paşanın idamına iki sebep göstermektedir:

[1] Kritovalos Tarihi S. 91

Fatihin Halil paşaya kini, paşanın Bizans ile münasebeti.. Rüsvetten hiç bahis yoktur. Yalnız Bizans ile münasebet kaydedilmiş ve Fatihin kini sarahaten anlatılmıştır.

Burada şayanı dikkat gördüğüm münasebet mad desidir. Müverrih cümleyi çok kuvvetli kullanmış, adeta bir şahit vaziyetinde bulunduğunu anlatmak istemiştir. Halbuki "İstanbulun muhasarasında dahi Rumlarla hafiyyen münasebetde bulunarak tasavvuratı padişahiyi ifşa eder ve padişahı fikrinden vaz geçirmeğe çalışırdı,, deyen müverrih, İstanbul muhasarasında bulunmamıştır. İstanbulun fethi üzerine İmrozdan Fatihe bir heyet göndermeğe çalışmış, kendisi ancak 1467 senesinde hicret ederek İstanbulda yerleşmiştir.

Kitabını asrının hükûmdarı namına yazan ve takdim eden Kritovalos, birçok noktaları düşünmek mecburiyetinde idi. Halil paşanın idamı rüşvet üzerine istinat ettirilmişti. Memleket halkı onun rüşvet aldığı için idam edildiğini biliyordu. Fakat Kritovalos bunu yazmamış, ancak münasebeti ileri sürmüş, bununla da iktifa etmiyerek alt tarafta ve ihtimal kaydile bir cümle ilâve eylemiştir. Bu cümlede görülen bir iki kelime büyük bir hakikati gösteriyor:

« Mamafih keyfiyeti katlinde bu esbabı zahiriyeden başka esbabı hafiye bulunmak ihtimali de vardır». Görülüyor ki yazdıklarına Kritovalos da inanmış, bunları esbabı zahiriye terkibi altında

kabul etmiştir. Acaba esbabı hafiye ne olabilirdi? **Müverrih daha fazla açık yazmak istememiştir [1].**

[1] Kritovalos tarihini türkçeye çeviren eski İzmir meşhuru Karolidi efendi, bir haşiyesinde Kritovalosun Fatih'e söylediği nutuklar için, sair Bizans müverrihlerinde yoktur diyor ve Bizanslı müverrih Dükastan bahsederek Dükasın «nezdi padişahide maruf» olduğunu söylüyor. Bunu müteakip de yukarıda yazdığımız Halil paşanın gece saraya davetini anlatıyor. Bu haşiyeye niçin yapıldı anlaşılmıyor. Nutuklar içinmi, yoksa meşhur hikâyeyi yazabilmek içinmi? Karolidi efendiye vereceğimiz cevap şudur:

Kritovalosun yazdığı nutuklar Bizans tarihlerinde olmiyabilir. Biz ne bunu ne de nutukların doğruluğunu idda edecek değiliz. Fakat Dükastaki rivayet acaba Kritovalos da varmı? Bir de Dükas nezdi padişahide maruf imiş. Olabilir, lâkin müverrihin bu marufiyetini yazmak rivayetinin doğruluğunu isbat etmek içinmi?...Kritovalos maruf değilmiydi? Bunu kitabın başına yazdığı mukaddime ile bizzat Karolidi efendi gösteriyor.

Mamafih Dükas dan aşağıdaki satırları almaktan kendimizi men'edemedik:

«Halil qui savait mieux que nul autre l'art de gouverner, jugent que le bonheur n'accompagnerait jamais les entreprises de Mahomet. mena Amurat dans le palais d'Andrinople, le proclama de nouveau grand Seigneur, et lui conseilla d'envoyer Mahomet son fils à Manisa, pour y Commander avec un pouvoir absolu» Ducas 1°. 501

Dükas, Fatih ile Grandük Notaras arasında geçen bir muhavereyi de kaydediyor. Notaras kendilerini müdafaaaya Türk zâditlerinin teşvik ettiğini söylemiş. Dükas bunu yazdıktan sonra şu satırları ilâve ediyor:

«Cette réponse augmenta le soupçon et la haine qu'il entretenait depuis longtemps contre Hali Bassa»

Ducas P. 5 3

Düstürnamei Enveri [1]

1464 senesinde sadrazam Mahmut paşa namına yazılan ve yegâne nüshası Pariste Mükrimin Halil bey tarafından bulunup istinsah ve Türk tarih encümenince neşrolunan Enverinin düstürnamesi de Fatih zamanına ait membalardandır. Enveri düstürnamesinde :

Şahı gazi kasdı İstanbul ider

Künkler dökdü çeküb aldı gider

Girlika geldi Halile dir meded

Mal çok aldı şehi kılmağa red

Oku şah atdı anı kim döndürür

Bes Halil anları mahzun gönderür[2]

diyor. Burada Enverinin ne demek istediği sarahatle anlaşılmıyor. Vakıa ikinci beytin birinci mısraından, Halil paşadan İstanbula yardım için medet umulduğu aşikârdır. Fakat, alt taraftaki mısra okuyanı düşündürüyor:

«Mal çok aldı şehi kılmağa red»

acaba çok mal alan Halil paşa mı? Yoksa gelen

Bizanslının hükümdarı niyetinden vaz geçirmek,

[1] Fatihin ölümüne yakın sadrazam olan ve Bayazıdın cülûsu sırasında yenîçeriler tarafından parça parça edilen Karamanî Mehmet Paşanın bir taribi vardır. Eski membalarımızdan birçoklarında bulunmıyan mühim malûmatı ihtiva eden bu eser Mükrimin Halil bey tarafından tarih encümeni mecmualarında arapçadan terceme edilerek neşredilmiştir. Karamanî Mehmet paşanın tarihinde Halil paşaya dair en ufak bir kayıt bile mevcut değildir. Kezalik Durson beyin tarihinde de hiçbir malûmat yoktur?

(2) Düstürnamei Enveri S. 95

için biraz fazla miktarda mal aldığını? Netice şu ki: gelenleri Halil paşa menfi bir cevapla geri göndermiştir.

İstanbul fethini ve bundan sonra da bu fethin « Frenkistan için » yesi mucip olduğunu söyleyen Düstürname sahibi daha aşağıda :

Ande olmuşdu Halilin sırrı faş
Asılur terk itdi malü canü baş [1]

diyor; “ ande „ den maksat İstanbul olsa gerek. Lâkin Halilin faş olan sırrı nedir, bu izah edilmemiştir. “Faş olan sırrın,, hakikî mahiyetini bilmediğimiz için burada fazla durmıyacağız [2].

Neşri tarihi :

Anadolu ve Osmanlı tarihine dair bize çok

[1] Düstürnamei Enveri S. 96

[2] kanaatime göre müellif «Halilin sırrı» cümlesini kasden yazmıştır. Zira Halil paşadan evvel memlekette bir devşirme aleyhtarlığı vardı. Hatta bizzat Halil paşa da devşirmeler aleyhinde bulunmuştu. Artık devşirmeler sivilrilmiş, vezaret rütbesine kadar gelmişlerdi. Devşirmelik idare sahasında da kuvvetle yerleşiyordu. Halil paşa buna aleyhtardı. Bu noktadan Halil paşanın idamında devşirmelerin de bir tesiri olduğuna kaniim. O halde devşirmelerden Mahmut paşa namına yazılan bir eserde her şey açıkca yazılmazdı. Bu yüzden Enveri, dedikodusu şiddetle devam eden rüşvet ve münasebet meselesini işaret yolu Halilin sırrı diye ortaya birşey atmış, lâkin hakikatta böyle birşey olmadığından ve zaten kendisi de buna katıyen inanmadığından bu nokta üzerinde durmamış ve bunu izah etmemiştir.

mühim malûmat veren eski membalarından biri Neşridir. Onbeşinci asır müverrihlerinden olan Neşri, tarihinde bilhassa iki yerde Halil paşaya temas ediyor. Fatihin hal'inde, Halil paşanın katlinde. Bunlardan Hal' hakkındaki satırları okuyalım:

« Dirler ki Halil paşa ve İshak ve İsa bey ve sair beyler ittifak idüb Sultan Mehmede itdiler Atanı tahta teklif eyle ol hot geçüb oturmaz atalık hakkı yerine gelsün didiler andan Sultan Mehmed dahi sabah divane gelicek atasını tahta davet itdi Sultan Murad dahi geçmezlenüb vüzeradan yana nazar idüb siz ne dersiz didi Halil paşa itdi nola sultanım buyurun hükümdarımızın hatırcığı hoş olsun didi andan Sultan Murad izzü nazla tahta geçüb oturdu. İrtesi ava çıkdı andan vüzeraya emretti ki Sultan Mehmedin mesalihin ne ise görive-rüb Saruca paşa ile İbrahim paşayı bile koşub Mağnisaya gönderdiler andan Sultan Mehmed Halil paşanın bu hilesine vâkıf olub mütehayyır olub itdi eğer Allahü tealâ bana müyesser iderse sana iderim Halil diyüb gönlünden kin bağladı ve andan Zağanos paşayı dahi azil idüb ... riye gönderdiler varub anda mütekait oldu bu vaka hicretin sekiz yüz elli senesinde vaki oldu [1] . »

Neşri burada Fatihin Halil paşaya bağladığı kızı anlatıyor.

Mamafih biz Halil paşanın katline dair Neşrin yazdıklarını gözden geçirelim:

« Andan çarşanba günü Halil paşa cemi ta-

[1] Neşri tarihi, yazma nüsha, Mükrimin Halil beyin hususi kütüphanesi S. 149

allükatile hisarı beklemeğe ve bergozu şeref kılmağa tutulub hapis olundu. Bunların hikâyetleri tavildir bu kazıyeleri malûmdur zira vakıai Halil paşa âlemde meşhurdur [1] ».

Bu satırlar arasında Halil paşanın katlini gösteren hiçbir sebep yoktur. Ancak Hali Paşanın hapsedildiği yazılıdır. Âlemde meşhur olan « Vakıai Halil » paşayı ne olurdu, müverrih bertafsil yazıp bıraksaydı ... Noktai nazarımıza uygun malûmat veren, Bizans dostluğunu, rüşveti hiç söylemeyen bu tarih hakkında bir mutalâa dermiyan etmiyeceğiz.

Âşıkpaşazade tarihi : [2]

Tetkik ettiğimiz tarihler arasında ilk defa Halil paşaya rüşvet isnat edenin, Âşıkpaşazade olduğunu gördük. Bilhassa balık hikâyesi evvelâ bu zatın eserinde nazarı dikkati celbediyor.

“Tekfüre haber oldu kim “ Türk bizim kürkümüzü yırttı evimizi başımıza yıkdı,, didiler. Tekfür ider «bunun bizimle konşuluğu doğanla karga konşuluğuna benzer,, dir. “Eğer bu Türkten kurtulmağa çare olursa dostunuz Halil paşadan olur,, didi. İder «Bahcıklar göndermek gerekdir » didi.

[1] Neşri tarihi S. 155

[2] Gerek Fredrik Gize tarafından neşrolunan tarihi Ali Osmandan, gerekse Oruç beyin tarihi Ali Osmanında Halil paşanın Bizansla münasebetine ve rüşvet aldığına dair en ufak bir malûmat mevcut değildir. Fredrik Gizenin neşrettiği tarihi Ali Osman Halil paşadan bahis bile etmiyor. Oruç bey ise yalnız idam noktasını yazıyor.

Balığın karnını filorile doldurdular. Halil paşaya gönderdiler. Tekfürün veziri vardı. « K r Luka » dirlerdi. Ol ider «hey! Halil balığı yutar. Size derman yokdur. Siz başınız yarağın görün» dir. Halile balığı getirdiler. Halil balığı yedi. Karnını sanduka koydu. K firlerin sözünü tutdu. H nk ra geldi. Arz itdi. H nk r ider «Yaz olsun görelim Allah ne buyurursa öyle ola,, didi [I]

Yukarıya  şıkpaşazadeden aynen çıkardığımız parça, Halil paşanın Bizanstan rüşvet aldığını gösteriyor. Bu rüşvet, herhalde İstanbul fethi için Edirne'de hazırlıklar yapıldığı ve İstanbul civarının yağma edildiği zamana ait olsa gerektir.

On beşinci asırda yaşıyan ve Murat II, Mehmet II, Bayazıt II zamalarının idrak eden Âşıkpaşazade tarihini Bayazıtın saltanatında yani hayatının sonlarına doğru yazmıştır. Uzun bir ömür süren, hatta son senelerinde bunadığı bile söylenilen  şıkpaşazadenin Halil paşanın idamına tahsis ettiği kısımda hiçbir sebep zikretmediği, yalnız paşanın katlinden bahsettiği görülüyor:

« aharşanba günü Halil paşayı oğlanlarile ve keth dalarile bile tutdular hapis itdiler. Bunların hikâyeti çokdur ve illa fakir ihtisar itdim. Anın   n kim bu un kazıyesi çokdur Halil paşayı neylediler[2]»

Halil paşayı bütün adamlarile beraber tutup

[1] Âşıkpaşazade tarihi İstanbul tab'ı S. 141

[2] Âşıkpaşazade tarihi S. 142 bu tarihin almanya tab'ı da İstanbul tabından farksızdır.

haps etmişler, acaba neden? Bizanstan içi altın dolu balıklar aldı diyemi? Hayır...Halil paşanın katli buraya matuf değildir. Çünkü müverrih “bunların hikâyeti çokdur ve illa fakir ihtisar itdim,, diyor. İşte bizim asıl bilmek istediğimiz Âşıkpaşazadenin ihtisar ettiğini söylediği cihetlerdir.

Âşıkpaşazade; Bayazıt II zamanında Osman oğullarının yeni bir kindarlığına şahit olmuştu. Fatih Mehmet devrinde ismi birçok fütühatta geçen bir vezir vardır: Gedik Ahmet paşa. Otrant fatihi, Bayazıt ile şehzadeliği zamanındanberi dağındı. Bayazıt da dağınlığını ve babası gibi kinini saklamış, Gedik Ahmet paşaya ufak bir şüphe bile göstermemiştir.

Gedik Ahmet paşa, Bayazıt II nin cülûsunda Otrant fethi ile meşguldu. Bu sırada Fatihin küçük Oğlu Cem isyan etti. Ceme karşı Otranttan celbedilerek Gedik Ahmet paşa gönderildi. Şehzade Cem, Otrant fatihinin orduları karşısında muvaffak olamadı ve Osmanlı hudutları haricine çıkarak Rados şövalyelerine iltica etti. Bu suretle Cem tehlikesi bertaraf edilmişti. Ovakit Bayazıt II Gedik Ahmet paşaya artık ihtiyacı kalmadığını anlamış, uzun zamandanberi içinde sakladığı kin ve garezi izhar ederek paşayı idam ettirmiştir.

Fatih ile Bayazıtın, yani baba ile oğlun kindar iki hareketine şahit olan Âşıkpaşa zade evelce rüşvet meselesini ileri sürdüğü halde, idam satırlarını yazarken pek müteessir olmuş ve fazla birşey ilâve edemiyerek ancak ihtisar ettiğini kaydetmekle iktifa eylemiştir.

Uzun bir ömür sürdüğünü yukarda söylediğimiz Âşıkpaşazade bütün bu hâdisatın şahididir. Fakat mütemadiyen kindar levhalar karşısında kalması kendisinde bir cesaretsizlik tevhit etmiş, Halil paşayı rüşvet töhmeti altına sokarken teessürünü de izahardan geri durmamıştır. « Anıñın kim bunun kazıyesi çokdur. Halil paşayı neylediler » derin bir teessürü ifade etmekle beraber, Halil paşanın bir kin ve gareze kurban gittiğini de izah ediyor.

Tarihi âli Osman «İbni Kemâl tarihi»

Murat II nin tekrar cülûsünü ve Fatih Mehmedin Mağnisaya gönderilişini anlatırken Halil paşayı «Halil paşa ki o devirde müşiri sahib tedbir veziri celilükadr idi vücuhu haşemü hadem ve âyan ve erkanı divan ortasında sadırdı. Zamanında bisatı hükûmetin kabzu bastı anın kabzai tasarrufuna manut idi» deye tavsif ve metheden Kemâl paşa zade hal' maddesinde çok kıymetli malûmat veriyor; Mehmedin ne suretle hal' edildiğini, Halil paşanın Mehmedin hal'i için Murat üzerinde nasıl icrayı tesir ettiğini anlatıyor, aynı zamanda Fatih Mehmedin bu hâdiseden çok müteessir olduğunu ve « evelden düşünüp te beni iclâs etmemek lâzım idi şimdi niçün böyle yapıyorlar » dediğini, bunun müsebbibine karşı intikam hisleriyle meşbu olarak Mağnisaya hareket ettiğini yazıyor.

Osmanlı tarihlerinin en iyi ve mükemmellerinden olan İbni Kemâl tarihi, Mehmedin Mağnisaya gitmesini müteakip Edirne'de zuhûr eden hâdisatı

bütün tafsilât ile kaydediyor. Halil paşanın, Fatihin pek ziyade sevdiği Şahabeddin paşa aleyhinde yenîçerileri kışkırttığını ve bu suretle buçuktepe vakasını ihdas ettiğini, gene Mehmedin sevdiği devlet adamlarından Zağanos paşasını tekaüde sevk edildiğini izah ediyor. İbni Kemâl'in, Halil paşaya dair olan satırlarını aynen alıyorum:

« Ol günkü İstanbul feth oldu ertesi Halil paşa tutuldu İstanbul feth olduğu günün ertesi çarşamba gününde etba ve eşya ile tutulub husrevi behram intikamın ferman ile Halil paşa bergozu unvan ile maruf zındanda mahbus oldu veziri celilülkadir emiri tek milüssadır idi binayi saltanat ve ihyayı vilâyet ecli için ata ve oğul beyninde husufet ve kesafet eylemeğin akibeti mucibi siyaset oldu sultan muktazayı şer'i mübin vezirin katlini muin olmiyince mazul ve mahzul itmiyüb katil buyurmadı İstanbul feth olunmiyince veziri mezbure haşimkin oldukların bir ferde duyurmadı [I]»

Bu satırlar Halil paşanın idamının iç yüzünü tamamen gösteriyor. İbni Kemâl'e göre: «binayi saltanat ve ihyayı vilâyet» emel ile baba ve oğul yani Murat ile Mehmet arasına «husufet ve kesafet» ilka eden Halil paşanın akibeti mucibi siyaset olmuştur. İbni Kemâl merhum, Fatihin, Halil paşaya bağladığı kini, İstanbulun fethine kadar izhar etmediğini, hatta kimseye de duyurmadığını gayet açık bir şekilde yazmıştır.

[1] İbni Kemâl tarihinden notlar: Mükrimin Halil beyin H. kütüphanesi

Mamafih müverrih rüşvet meselesini de ihmâl etmemiş ve «sikatdan rivayet» kaydı ile bu noktaya da tarihinde bir yer ayırmıştır. Fakat İbni Kemâl herhalde bu rivayete tamamen inanmış değildir. Çünkü bunu anlattıktan sonra şu cümleyi ilâve ediyor ki çok dikkate şayandır:

«Çün İnoz fethi ve İstanbul nevalisindeki kilau buka fütühu tamam olub mühimmi seferden feragat olundu Edirneye varıldı karibü baide nevidi said irsâl olundu âhiret ehline dahi ol zaferin haberin iblâğ ve ilâm için mezkûr paşa irsâl olundu (I)»

İstanbul fatihinin yakın ve uzağa bu fethi müjdelemek için haberler gönderdiğini söyleyen müverrih, Mehmet II nin âhiret ehlini unutmadığını ve onlara da bu zaferin müjdesini götürmek üzere Halil paşayı irsâl eylediğini yazıyor.

İbni Kemâl diğer Osmanlı tarihçilerine nazaran daha ziyade bitaraftır. Candarlı oğlunun hal' maddesindeki rolünü aynen gösteriyor ve buğuktepe hadisesini de izah ediyor ki hiç te Halil paşanın lehinde değildir. Aynizamanda rivayet şeklinde bile olsa bir tarihçi haysiyetile rüşvet meselesini de alıyor; netice de merhum kelimelerine kuvvet vermiş ve hakikati kuvvetli ve fakat hazin cümlelerle göstermek istemiştir. [2]

Miratı Kâinat :

[1] İbni Kemâl tarihinden notlar: Mükrimin Halil beyin hususî kütüphanesi

[2] Halil paşanın niçin öldürüldüğü tefkik edilirken

Halil paşadan bahsederken Miratı Kâinat müellifi şu satırları yazmaktadır:

nazarı dikkati daima iki sima celbediyor: Zağanos paşa, Şahabeddin paşa.

Bütün tarihler Zağanos paşanın Rum dönmesi olduğunu söylüyorlar. Bu zat Fatih'in birinci cülusunda mühim bir mevki sahibi idi. O vakit, sadrazam bulunan Halil paşa ile araları açılmıştı. Zağanos paşanın genç hükümdar üzerinde büyük nüfuzu vardı. Murat zamanında ismi tarih kitaplarında hiç geçmiyen ve ancak Mehmedin saltanatını mülaakip meydana çıkan Zağanos paşa kuvvetli bir Mehmet taraftarıydı. Hatta Murat II'nin tekrar cülusunda tarihlerimiz Halil paşa ile birleşen zevatın isimlerini sayarlar. Bunlar arasında Zağanos paşa ismi görülmiyor, Yalnız Muradın, Mehmedî Manisayağ gönderdikten sonra Zağanos paşayı da tekaüde sevkettiği ve Balıkesire izam ettiği yazılıdır, Zağanos paşa Mehmedin ikinci cülusu üzerine yeniden nüfuz sahibi oldu. İstanbul önünde ordu kumandanlığı yaptı. Rivayete göre toplanan harp meclislerinde Çandarlı oğluna en ziyade bu zât itiraz ediyormuş. Mazideki hadisat dolayısıyla Halil paşaya kindar olan Zağanos paşanın veziriazam ile karşı karşıya gelmesi çok şayanı dikkattir. Bu devşirme vezirin tekaüf edilerek Balıkesire nefyinde Halil paşa nasıl mühim bir rol oynadı ise aynı suretle Zağanos paşa da Halil paşanın katlinde mehtâldardır.

Löbo, yirmi bir ciltlik tarihinde İstanbul muhasara ve fethini, Halil paşanın Bizansa karşı temayülünü anlatıyor. Bunları yazdıktan sonra da bilhassa Zağanos paşaya şiddetle hücum ediyor. Löbonun herhangi bir tesir altında olursa olsun, Zağanos paşaya olan hücumlarında bir hakikat mevcuttur. Bunun için Zağanos paşaya dair yazdıklarının değil, yalnız Halil paşaya, Fatih'in kinine ve Halil pa-

«Halil paşa padişahın pederi zamanındanberu veziriazam olub bunun pederi İbrahim şapa anın pederi Ali paşa anın pederi Çandarlı Halil paşa

şanın katli yüzünden Zağnos paşanın sevinç ve meserretine dair olan yerlerini alıyorum:

«Mahomet se lassa enfin de tourmenter les Grées Dès qu'il vit sa conquête assurée, il s'occupa de son projet de vengeance contre Khalil pacha. Il lui savait mauvais gré de la faveur qu'il avait toujours accordée aux Grecs, et des efforts qu'il avait faits pour l'empêcher d'assiéger Constantinople. Il se rappelait la rigueur avec laquelle ce vieillard l'avait traité dans son jeune âge; et surtout il ne pouvait oublier qu'il avait conseillé à Amurat II, son père, de retirer jusqu'à deux fois de ses mains les rênes du gouvernement, après les lui avoir confiées et avoir pris le parti de la retraite. Khalil Pacha fut arrêté, conduit à Andrinople, et presque aussitôt mis à mort, au grand contentement de Saganos Pacha, qui aspirait à sa place

Histoire du Bas-Empire. Tome XXI. P. 294

Murat bey merhum ise şu satırları yazıyor

« Sultan Mehmed ile Zağnos paşa birbirine pek bağı idiler. Samimiyet Zağnos paşanın damadı padişahi olması neticesi değil idi. Padişah nezdinde pek tatlı olan bazı âmali harisaneyi tabrik ile gözüne girneğe Zağnosun muvaffak olması semeresi idi.

Herikisi Halil paşaya gazez bağlamışlardı. İlk fırsatdan istifade idüb yok idecekleri müsellemin idi.

Tarihi Ebülfaruk cilt I

S. 316-317

Heriki tarihten yukarıya aldığım satırlar noktai nazarımı isbata kâfidir zannederim.

Şahabeddin paşaya gelince:

Murat II zamanındaki vukuatta ismi birçok defalar geçen Şahabeddin paşa İbni Kemâle göre Gürçü tavaşisidir.

Aljosmana veziriazam olub işbu Halilin oğlu İb-
rahim paşa sultan Bayazıt zamanında veziriazam
olduğu aşağıda gelür bu kıssanın naziri mesmu

Fatihin ilk saltanatında nüfuz sahibi olan bu zat ta hal' üzerine mevkiini ve nüfuzunu kaybetmişti. Hatta gene İbni Kemâle göre Varna dönüşünü mütaakip Murat yeniden padişahı olunca Halil paşa, Şahabeddin paşayı öldürtmek istemiş ve bunun için yeniçerileri teşvik etmiştir. Yeniçeriler « Şahabeddin paşa akın için Eflâk elinden geçtib Engürüse gitdiği esnağa yok yere bir çok yoldaşımızın ölümüne sebeb oldu » diyerek sarayını basmışlar, yağma etmişler, Paşa bin müşkülâtla kaçmış, saraya iltica etmiş. Bundan sonra yeniçeriler zından kapusunu yıkmışlar ve buçuktepeye çıkmışlar. Azgınlıkta pek ileriye varan yeniçeriler bununla da iktifa etmiyerek İstanbulda bulunan ve Yıldırım Bayazıt evlâdından olan « meçhulü meculün » yanına gitmeğe karar vermişler. Hadise Muradı pek ziyade kızdırdığı için şu emri vermiş: « Herkes rast geldiği yeniçeriyi öldürsün herkim yeniçeri başı getirirse kumaşını kendinin bilsün dilerse borkünü kiyüb cihetine mutasarrıf olsun ve anın yerinde kapuda hizmet etsin »

Muradın emri üzerine Edirnedo yeniçeriler aleyhine bir hareket başlamış. Özaman yeniçeriler yaptıklarına nadim olarak gizlice Halil paşaya haber göndermişler ve kendilerini isyana teşvik ederek başlarına bu hali getirdiğini, şimdi de buna bir çare bulup padişaha kendilerini affettirmesini istemişler. Halil paşa Muradın hiddetini teskin ve yeniçerileri affettirerek maaşlarına zam bile yaptırmış.

Muradın vefatına kadar Şahabeddin paşanın hayatına dair bir mülumat yoktur. Öyle anlaşılıyorki Şahabeddin paşa Edirnedo ayrılarak Mağnisaya gitmiş ve yeniden Fa-tihe intisap etmiştir. Nitekim babasının ölümünü işidince

değildir İstanbul fethinden sonra padişah bunu habs badehu katl idüb...(I)»

Halil paşanın sıra itibarile ecdadını ve bunların veziriazam olduklarını yazan Miratı Kâinat sahibi, Halil paşadan sonra da Bayazıt II zamanında oğlu İbrahim paşanın sadrazam olduğunu anlatarak bu kıssanın başka bir naziri işidilmediğini beyan ediyor ve bir âileden beş vezirin gelmesini adeta hayretle karşılıyor. Halbuki tarihimizin ilk devirleri tetkik edilirse birçok makamların babadan oğula intikâl ettiği ve torunlara bile kaldığı meydana çıkar. Beylerbeyilik mevkiinin Timurtaş paşadan sonra oğullarına kaldığı gibi (2).

Mağnisadan «beni seven arkamdan gelsin» diyerek ayrılan ikinci Mehmedin yanında Şahabeddin paşayı görüyoruz. Bu zât Fatih'in en sevdiği şahsiyetlerden biridir. Kendisine İstanbul önünde mühim vazifeler verilmiştir. Mamafih evelce geçen hadisat münasebetile Şahabeddin paşa da, Halil paşaya kindardır. Bu itibarla Halil paşanın idamında bu zatın da yakından alâkası bulunduğu kanaim.

[1] Miratı kâinat. cilt 2. S. 56

[2] «Fikri teşebbüskârane ve dehayi askerilerile Avrupa ve Asyadaki muharekâtı muhtelifede temeyyüz etmiş olan rüesayı askeriyyeden evelce bahsetmiş idik; fakat kısa bir nazar bu rüesa ile devletin beylerbeylerinin ve irsen devlet memuriyetine nail olan âilelerin ismile daha ziyade ünsiyet peyda ittirecektir. Bu âilelerden en kuvvetli üç danesi Çandarlı, Timurtaş. Evranos âileleridir. Birincisinde sadrazamlık ceddi ekber Hayreddin paşadan ced Ali paşaya, badehu Muradı Saninin sadrazamı Halil'in pederi İbrahim paşaya intikal etmiş idi. Timurtaşın beş oğlunun isimlerini evelce görmüş idik: Rumeli beylerbeyi

Tarihinin elli altıncı sahifesinde Halil paşanın hiçbir sebep ve illet tahtında olmıyarak idamını yazan Miratı Kâinat sahibi daha aşağıda şu satırları ilâve ediyor:

“Bu tarafda padişah teküre muin idi diyu veziriazam Halil paşayı tevabiile hapis idüb kırk günden soara anı katl ve sairleri azad itdi (I)»

Oruç bey, Umur bey, Germiyan valisi Osman bey, Kolumbaç muhasarasında kumanda iden Yahşi bey ile Hafidi ve Karası valisi Ali bey Evran'osun altı oğlundan İsa ile diğer bir çok paşa ve beylerden Hünyad muharebelerinde bahs edilmiş idi. Bu üç âile arasında vezaret ve beylerbeyi payeleri uzun bir müddet zarfında pederden evlâda fakat asla hakkı veraset olmıyarak-intikal eyledi. Marcafilî akıncıların baş kumandanlığı memuriyetile emirahorluk ve şarabdarlık Mihaloğlu, Samsame çavuş ve Elvan bey âilelerinde irsî olmuş idi. Bu suretle Devleti Osmaniye'nin tesisatından bazılarına karışmış ve nihayet yerleşmiş olan kaidei verasetin Avrupada asılzadeliğin teşekkülünde mevcut olan kaideye pek çok müşabeheti vardır.»

Devleti Osmaniye T. Hamer. Cilt 2.

S. 252-253

[1] Miratı kâinat. cilt 2 Ş. 58

Bu tetkikimizin başında Fatihin, Çandarlı oğullarını def'etmek maksadını beslediğini ve zaten Halil paşaya kindar olan hükmüdarın, İstanbul fethini mütaakip bu zatı hapis ve bilâhara idam ettiğini yazmıştık. Ancak şunu da zikretmek lâzımdır: Halil paşa yalnız tevkif edilmedi. Bütün âile ve adamları da kendisile beraber yakalandı ve hapisle tıııldı. Eger Halil paşa hakikaten rüşvet suçu ile tevkif edildi ise, bunda âile ve adamlarının ne kabahati var: Onlar niçin tevkif ediliyor? Bunun sebebi nedir? şimdiye kadar yazdıklarınız düşünülürse buna bir sebep aramanın doğru olmadığı görülür. Bundaki maksat şu idi : Çandarlı âlesini yok etmek ve bu âileyi hakir ve zelil bir hale getirmektir,

Bu satırlar arasında dikkati celbeden ve manidar bulunan teküre muin idi cümlesidir. Halbuki bu cümle hiçbir zaman tam ve geniş manasile Halil paşanın Bizans dostu olduğunu, rüşvet aldığını idda etmek değildir ve olamaz. Mamafih şu cihet muhakkaktır; Halil paşa uzun zamandanberi devletin idare ma-kanizmasını elinde tutan bir âilenin çocuğudur. Mevki, makam dolayisile bu âilenin sadrazam olan şahsiyetleri Bizans ile bir münasebet temin ve te-

Halil paşanın bütün serveti de Fatih tarafından zaptolunmuş. Kritovalos bunu. Halil paşanın tevkifinde bütün servetinin müsadare edildiği ve evlâtlarına cüzi bir şey bırakıldığı, lâkin paşanın idamından sonra servetinin tamamen oğullarına iade edildiği şeklinde yazar. Fakat bu meselede Künhulâhbarın ifadesini Hadikatülcevami de tasdik ediyor ve Çandarlı oğlunun servetinin tamamen zaptedildiğini kaydediyor.

Hadikatülcevami. İbrahim paşanın İstanbuldaki camiinden bahsederken

«mezbur İbrahim paşa pederi katlinde Edirne kadısı bulunub pederinin nikbeti kendine dahi sirayet itmekle azil ve kaşenîşini zillet olduktan sonra sultan Bayazıt hanı velinin ibtidayı saltanatlarında arzıhal ile kendini bildirdikte rütbe ve vezaretle sadrı rum ve badehu 903 tarihinde sadrazam olub iki sene mururunda İnebahti seferinde vefat eylemiştir. İbtidayı nikbetinden hini sedaretime gelinceye kadar gayet fakre müb-tela olub.» Hadikatülcevami C.2. S.26-27

Paşanın bütün âile ve etbaile tevkifi, servetinin müsaderesi nazarı dikkate alınacak noktalardır. Bunlar Fatihin kinini ve bir âileyi yıkmak istediğini yakinden isbat eden delillerdir.

sis etmişlerdir. Nitekim böyle bir münasebeti hem pek samimî bir şekilde bizzat hükümdarlar arasında, yani Çelebi Mehmedle, Bizans imparatoru arasında teessüs etmiş görüyoruz. Aynı suretle İmparator ve yahut Bizansın ileri gelenlerinden bazıları ile Halil paşanın bir münasebeti ve dostluğu vardır. Fakat bunu idama vesile ittihaz etmek yahut ta rüşvete hamletmek çok yanlış bir hareket olur. Çelebi Mehmede çok görülmiyen Halil paşaya neden çok görülsün!.. O Çelebi Mehmede ki Bizans ile dostluğu ve samimi münasebeti yüzünden, çocuklarının İstanbulla gönderilmesini vasiyet ettiği tarih kitaplarında yazılıdır (1). Buna dair bir mutalâa dermiyan etmiyen müverrihler Halil paşanın Bizans ile dostluğunu yahut ta muin olduğunu yazarak bunu idamına bir sebep olarak gösterirlerse onların samimiyetinden şüphe etmek, veya bitaraf olmadıklarını idda etmek doğru olmaz mı? (2)

Tacüttevarih

Tacüttevarih Birinci Selimin nedimlerinden
Hasan Canın oğlu, Şeyhulislâm Hoca Sadeddin

(1) «...Sultan Mehmedin vasiyetnamesi hükmünün icrasını talep itmek meauriyetile Bursaya azimet itmişler idi. Bu vasiyetname mucibince Mehmedin halefi biraderlerinden ikisini imparatora teslim idecekti»..

Devleti Osmaniye T. Hamer Cilt. 2. S. 156

(2) Bu araya girmesi lâzımgelen iki eski memba vardır. Tacizade Câfîr çelebinin Mahrusai İstanbul Fetihnamesi ve İdris Bitlisinin Heşt Behiştî.. Tacizadenin kısa olan eserinde Halil paşaya dair bir malûmat yoktur. Heşt Behiştin ise İstanbulun muhtelif kütüphanelerinde bazı na-

efendinin eseridir. Hoca tarihi ismile de anılan bu eser iki cilt üzerine tabolunmuştur. Fakat Hoca efendinin tarihi anlaşılması müşkül denilebilecek derecede arabî ve fârisîye boğulmuştur. Bu yüzden Tacüttevarih daha sonraları, bazı Osmanlı tarihçileri tarafından telhis edilmek suretile adeta türkçeye terceme edilmiştir (I). Sadeddin efendi onaltıncı asırda yaşamış ve meşhur Haçova meydan muharebesinde bulunmuştur. Bu muharebede Mehmet III, kaçmak isterken hocanın sabır ve metanet tavsiyeleriyle karşılaşmış, ancak onun bu tazyiki yüzünden muharebe meydanından ayrılmamıştır (1596). Hasan Canzade tarihinin birkaç yerinde Halil paşadan bahsetmektedir:

«Tekür bu hali göricek veziri olan kirlikayî bedlika ile müşavere idüb ümerasını ihzar eyledi

kıs tercemeleri vardır. Darulfunân kütüphanesinde bulunan bir tercemesi Yıldırım zamanına kadar olan vekayî Çarşamba da Murat moila kütüphanesindeki 928 numaralı Türkçe nüsha ise ikinci Murat devri hadisatını ihtiva etmektedir. Bu nushada dikkate lâyık bir malûmat bulamadım. Bayazıtta umumî kütüphanedeki fârisî nüsha da diğer tarihlerimizden farksızdır.

(I) Solakzade tarini..Onyedinci asır ortalarında vazılan Solakzade tarininin baş tarafları aynen Hoca efendiden alınmış ve sadeleştirilmiştir. Bu tetkiki yaparken Solakzadenin Halil paşa hakkında ki düşüncelerini de öğrenmek istedim. Fakat aldığım intiba Solakzadenin, Tacüttevarihin bir kopyasından başka birşey olmadığıdır. Filhakika her ikisini karşılaştırdığımız zaman birinin muflak, diğerinin daha sade, fakat birbirinin aynı oldukları neticesine vassıl olduk.

beyler didilerki Halil paşa ile eben an ceddin dostluk idüb bunce pişkeşler gönderdüğümüz bu güne günler içündür şimdiedek anın siyaneti ile masun idik şimdi dahi tavrı sabık üzre irsâl idē geldiğimiz hedayayi ve tılâ ile memlu mahileri irsâl idelim beher hal ol bir çare ider tekür dahi Halil paşaya pişkeşi mutadını gönderüb istidai tecdidî musalâha eyledi Halil paşa dahi bahğın derununda olan mebalığı bel'idüb hubbi tılâ belâsile tekürün daraatını ve izharı itaatını arza ikdam itdi ve tamı ham ile kendüsin bestei dam itdi şehriyari namdar dahi ğayzini izmar idüb buyurduki şimdi henkâmı hululü şitadır Edirneye varub zimistanı geçürelim bahar oldukda mukadder ne ise ol zamanda görelim Halil paşa şehriyari siütude evsafdan inhıraf alâmetin ihsas idicek mebhut olub hiras ile otağına varub kâfire cevabı yeis viridi (1).

Âşıkpaşazadeden sonra içi “flori,” ile doldurulmuş balık hikâyesine Tecüttevarih'te tesadüf oluyor. Hoca efendinin ifadesine göre Bizanslılar ile Halil paşa arasında bir dostluk vardır. Buna yukarda Miratı kâinatı tahlil ederken anlatmıştık. Bu itibarile dostluk maddesi üzerinde fazla doriyarak daha sonraki cümleye geçeceğiz: «bunce pişkeşler gönderdüğümüz bu güne günler içündür şimdiedek anın siyaneti ile masun idik»

Bu cümle Halil paşa meselesi tetkik olunurken çok göze batıyor. Halbuki İstanbul fet-

[1] Tecüttevarih, cilt: 1. S. 418

hine kadar Çandarlı oğlunun ara sıra Bizanstan pişkeş aldığına ve bu sebeple İstanbulun Halil paşanın himaye ve siyaneti altında bulunduğuna dair tarih kitaplarımızın hiçbirinde bir malûmat yoktur. Yalnız Halil paşanın sedaretilinde Bizans imparatorluğu aleyhinde yapılan siyasî ve askerî harekât ve Mora fütuhâtı bütün tafsilâtile yazılıdır. Himaye ve siyanet diye ortada hakikaten birşey olsa idi Halil paşa acaba bu harekâta manî olmak istemezmidir?

Kindar bir hükümdarı mazur gösterebilmek için veziri rüşvet almakla itham eden ve onu lekelemeğe çalışan Osmanlı müverrihleri Osmanlı hanedanına mettahlıklarından bu tarihî hakikatı kasden ihmâl yahut tahrif eylemişlerdir.

Yeniden Varna meydan muharebesine avdet edelim:

Bu muharebenin arifelerinde Halil paşa tarafından toplar tabiye edilerek İstanbul boğazı acaba niçin tutuldu? Yalnız Murat II nin Rumeliye geçmesini temin için mi? Hayır. Haçlı ordusu Tuna'dan cenuba doğru fakat Varna üzerine inmişti. Çünkü Bizanslılarla Haçlı ordusunun erkânı arasında bir ittifak mevcuttu. Aynı zamanda evelce akıdılan muahedenin nakzında ve haçlıların ileri harekete geçmesinde Bizans imparatorunun çok mühim bir tesiri vardı. Macar kralı Ladislas, Murat II ile yaptığı muahedeyi birçok kimselerin teşviklerine rağmen bozmakta bir tereddüt geçiriyordu. Onun bu tereddüdünü izaleye «Rum imparatoru

Yani Paleolog» tarafından, İstanbuldan gönderilen müessir haberler sebep olmuş ve Haçlı ordusu muahedenin feshedildiğini görmüştür. Demek oluyorki Macarlar, Bizanslılar ve daha bazı devletler Osmanlılar aleyhine ittifak etmişlerdi. İşte bunun farkına varan ve düşman ordusunun ileri hareketinden Rum imparatorunun Macarlar ile birliğini katiyetle anlayan Halil paşa İstanbul boğazını tutmuş ve bununla da hem Murat II nin Rumeliye geçmesini temin, hem de Bizansa bir göz dağı vermek, onların muhtemel bir hareketlerine meydan bırakmamak istemiştir. Halil paşa pekiyi biliyorduki Haçlı ordusunun Rumelide kazanacağı bir zafer, her şeyden evel Bizans için faydalı olacak, Türklerin mağlubiyeti her gün biraz daha daralmakta olan İstanbul etrafındaki çemberin zaiflamasını intaç edecektir. Bu kadar açık bir vaziyet karşısında Sadrazamın Bizanstan pişkeş aldığını ve bu vasıta ile Rum imparatorluğunun, onun himayesi altında bulunduğunu yazmak çok mantıksız bir hareket oluyor (I).

Tacüttevarihin cümlelerinin tahliline devam edelim:

“ Tekür dahi Halil paşaya pişkeşi mutadına gönderüb istidai tecdidi musalâha eyledi Halil paşa

[1] Müverrihlerimizde tuhaf bir hal var. Halil paşaya yalnız İstanbul mevzu bahis olduğu zaman Bizans dostluğunu atfediyorlar. İstanbul haricinde böyle birşey yoktur. Aca-ba Halil paşanın bizanslılarla dostluğu yalnız İstanbulu münhasırdı?

đahi balığın derununda olan mebalığı bel'idüb.,,

Yukarda«..Mahileri irsâl idelim» deniliyor;burada ise «pişkeşi mutad» dan bahsolunuyor. Mutat olan pişkeş bir mana ifade etmiyor. Yoksa Bizanslılarda Türk vezirlerine daima pişkeşleşler ve hediyeler vermek adetimi var? Biz devlet adamlarının Bizanstan rüşvet veya hediye aldığını değil, tarihte ancak Osmanlı devletinin Bizans imparatorluğundan vergi aldığını okuyoruz. Pişkeşi mutattan maksat, Bizansın her sene Türklere verdiği vergi ise bundan tabiî birşey olamaz ve katiyen rüşvet manası çıkartılamaz. Nitekim «istidai tecdidi musalâha eylediği» yazılı olduğuna göre, bunun senevî bir vergi olması ihtimalı kuvvetleniyor. Zaten tecdidi musalâhayı Rumlar Halil paşadan değil, Osmanlı imparatorluğundan istiyebilirlerdi. Vakıa Halil paşa sadrazamdı. Fakat devletin bütün muamelâtı divanda görölüyordu. Ancak divanın verdiği kararlarda ki, daima esas olarak tutulur ve tatbik sahasına girerdi.

Hoca Sadeddin efendi, Halil paşanın hükümdar nezdinde Bizans lehinde şefaatta bulunduğundan bahsetse daha mantıkî hareket etmiş olurdu.

Gene aynı tarih İstanbul önündeki meclisi de şu suretle anlatıyor:

«...Erkânı saltanattan Halil paşaya muvafakat idüb savbı kitâl ve mükâvahadan semti musalâhaya atfı inan tasvibine zahib olanlar şahı kişvergir zamirine imtinayı teshir delâilini tasvir idüb sulhe

tergib ve lüzumu muracaat mukaddematını tertib âtdiler (I)».

Tacüttevarih burada diğer tarihlerden ayrılıyor.

Onlar İstanbulun fethi aleyhinde rey verenin yalnız Halil paşa olduğunu söyler ve bunu da bir mecliste yaptığını zikrederler; Tacüttevarih ise Halil paşaya muvafakat edenlerden bahsediyor. Demek oluyor ki İstanbulun fethi aleyhinde mutalâa beyan eden yalnız Halil paşa değildir. Ayrıca onun gibi düşünenler de vardır. Şu halde İstanbul muhasarası ile meşğul bulunan Osmanlı ordusunun başında bulunanlar iki kısma ayrılmışlardır. Bunlardan biri şehrin muharebe ile zaptı imkânsız bulunduğu için musalâha yapılması taraftarı, diğeri de muhasaranın devamına taraftar olan zümre, yani Zağanos paşa ve arkadaşları.

Yukarda Zağanos paşa hakkında düşündüklerimi söylemiş, aynı zamanda İstanbul fethi için Halil paşaya mühim vazifeler verildiğini anlatmıştım.

Burada şunu ilâve etmek istiyorum:

İstanbul önündeki Türk ordusunda tam bir vahdet mevcuttu. Bir kafa ve bir dimağ gibi hareket eden bu ordu bir tek gaye için muharebe ediyordu; İstanbulun zaptı..

Hedefini ve niçin mücadele ettiğini çok iyi bilen ordu ile onun kumandanları, bize kıymetli bir netice bırakmışlardır. Bu neticeden ortada gayri tabii düşünen bir şahıs veya bir zümre olmadığı meydana çıkıyor.

(1) Tacüttevarih, cilt I. S. 422

Tacüttevarihin ifadesinde ki Halil paşaya muvafakat » edenlerin kimler olduğunu tamamen bilmediğimiz için fazla bir mutalâa dermiyan etmiyecek ve yazdıklarımızla iktifa edeceğiz (J)

(1) Celâl Esat beyin Eski İstanbul isimli eserinde şu satırlar göze çarpıyor:

« Artık imparator padişahın emel ve maksadını pek iyi anladığı cihetle muamelesini değiştirüb asarı dosti ibrasına kalkışarak birçok hediyeler takdimine teşebbüs etmiş ve vezirazam Çandarlı Halil paşayı birçok ataya ile kandırmak cihetini ihtiyar eylemişti. Hatta Halil ve Şahabeddin paşa padişahı İstanbulu muhasaradan vaz geçirmiş ve beyhude kan dökmiyerek imparatorun vereceği vergi ile iktifa eylemesine çok çalışmışlar ise de....»

Eski İstanbul S. 34

Celâl Esat bey bir memba vermeden Şahabeddin paşayı da İstanbul fethi aleyhinde bulunanlar arasına sokuyor. Halbuki tetkik ettiğim bütün tarih kitaplarında Şahabeddin paşanın Halil paşa ile bir fikir birliğinden, yahut onun da Sadrazam gibi İstanbulun alınamayacağına dair mutalâa serdettiği hakkında enufak bir kayde bile tesadüf edemedim.

Osmanlı tarihleri arasında Müneccim başı tarihi yahut Sahaifülahbar isimli umumî bir tarih vardır. Ahmet III zamanında Nevşehirli İbrahim paşanın sedaretinde arapçadan türkçeye terceme edilen bu kitap üç cilt üzerine matbudur.

Sahaifülahbarın ifadesi, Tacüttevarihin ifadesine pek ziyade benziyor. Halil paşa hakkında heriki tarihin yazdıkları birbirine çok yakındır. İki tarih yalnız bir noktada birbirlerinden ayrılırlar: Halil paşanın katlinde. Sahaifülahbar, Halil paşanın katlini şöyle anlatıyor:

«Kalenin fethi umuru temam oldukça şehriyar hazretleri veziriazam Halil paşaya mukaddema hal' ve iclâs maddesinde olan gayzı pinhanları izhar ve bilcümle etba ve evlâdı ahz ve hapis ve kırk günden sonra emvalini ba-

Gene Tacüttevarih, Halil paşanın hapsini ve idamını gayet kısa olarak yazmış, sebep göstermiyerek ancak hükümdarın «ğayzı muzmerin» den bassetmiştir:

“...ve Halil paşayı tevabii ile hapis buyurub bir erbain çekdikden sonra kaydı vucuddan ıtlak buyurub gayzı muzmerlerin izhar itdiler[I],,

Bu gayzı muzmer acaba Halil paşanın İstanbuldan rüşvet aldığından mı; Yoksa Fatihin Halil paşaya kindarlığından mı? Kanaatıma göre bu, Mehmet II nin kindarlığından başka bir noktaya matuf değildir. Tacüttevarih hakkında yazacaklarım bundan ibarettir.

Kühühlahbar:

Bize birçok kıymetli eser bırakan Âlinin Kühühlahbar isminde beş cildi tabedilmiş bir tarihi vardır. Âli merhum, Hoca Sadeddin efendi ile aynı asırda yaşamış, fakat tarihini Hoca efendiye nazaran daha açık bir lisanla yazmıştır. Ancak pek fazla eser yazmış olan Âlinin, Kühühlahbarı büdelmüsadere kendüyü ukbaya irsâl eylediler»

Sahâifühlahbar Cilt : 3. S 370

Halil paşanın Bizanstan içi altın dolu balıklar, yani rüşvet aldığı kitabının 367 inci sahifesinde yazan Müneccim başı idamı izah ederken buna sebep olarak Fatihin hal ve cülus maddesindeki kinini gösteriyor. Bu ifadeye nazaran Halil paşanın idamına rüşvet işi değil, gizli bir kin saik olmuştur. Ohalde isnat edilen rüşvet çok manasız ve esassızdır.

[1] Tacüttevarih Cilt: 1. S : 429

yük bir kıymeti haiz değildir. Mamafih biz tetkik etmekte olduğumuz Halil paşa meselesi için ilk devre müverrihlerimizin sonuncusu olmak üzere Aliyi de gözden geçirmek istiyoruz.

Bazı münasebetlerle Künhülahbar birçok defalar Halil paşadan bahseder; evvelâ cülûs madde-sini tahlil edelim:

«Lâkin alettevali Halil paşadan mektublar varub her birinin mazmununda vafir yalvardılarki saadette bizzat bu canibe teveccüh etmiyesiz mülki mevrusunuzu yadlar tasarrufunda görüb tahsili ibkasında çok ıztırab çekersiz deyu bildirdi neyledise eyledi sultan Muradı Rumeline müteveccih eyledi zira anın zamanındaki vezareti sultan Mehmed han zamanında idemedi sultanı nevcivan reyinde müstakil bir padişahı gadban olmağın daima baş ve canı havfine düşmüşdü ön son bu beni helâk ider deyu havf itmişdi [I]».

Âliden yukarıya aldığımız parça şöyle bir mana ifade ediyor:

Murat II nin Eedirneye gelmesine, yalnız Halil paşanın vezaret sürmek arzusu âmil olmuştur. Çünkü Murat zamanındaki vezirliğini yeni hükümdar zamanında kâfi salâhiyetle yapamıyan Çandarlı zade bundan muğber olmuş, eski hükümdarı kandırarak Edirneye getirmiştir. Gene Âliye nazaran Murat II düşman üzerine gitmek için Mağnisadan yola çıkmamıştır. Tarihî hakikatı

[1] Künhülahbar, matbu nusha, cilt: 5. S: 212

örten ve bütün eski tarih kitaplarında görülmiyen bu tarzı ifadeye vereceğim cevap şudur:

Kuvvetli bir düşman ordusunun memleketi tehdit ettiğini Halil paşanın davetnamesinden anlayan Murat biran evel Rumeliye geçmek arzusu ile yanıyordu. Bunun için Çanakale boğazına te-teveccüh etmiş, lâkin orayı düşman donanmasının kapattığını görmüştür. Ozaman yolunu değiştirmiş, İstanbul boğazına dönmüş, evelce bizzat Halil paşa tarafından tutulan boğazdan kırkbin kişilik bir kuvvetle Rumeliye geçmiştir. Muradın böyle herne bahasına olursa olsun bihemhal Rumeliye geçmek istemesi mühim bir maksada mebnidi. Bu maksat ta bir kişinin keyfi ve isteği değildi. Umumun arzusu idi. Memleketi tehdit eden bir tehlikeye karşı koymaktı.

Eğer Halil paşa hususî bir maksatla hareket etmiş bulunsaydı kendisi için Edirneden kalkup İstanbul boğazına gelmeğe hacet yoktu. O, maksadını kimseye belli etmez, kendisine güvendiği ve sayesinde vezaret sürmek istediği hükümdarını Edirnede beklerdi.

Murat II Rumeliye Anadolu askerini de alarak geçmişti. Başka bir fikir ve maksat olsa idi bu kadar külfete, mühim bir askerî kuvvete ihtiyaç yoktu. Acaba Murat, genç hükümdarın herhangi bir mukabil hareketinden mi korkuyordu?

İkinci Murat, Jan Hunyada karşı uğradığı mağlubiyet ve osırada çok sevdiği oğlunun ölümü

üzerine büyük bir teessür duymuş, bu saikle tahtından ayrılarak Mağnisaya çekilmişti. Mamafih, Türkler eski hükümdarlarını Genç Mehmede nazaran daha ziyade sevmekte idiler. Çünkü Mehmet pek kısa süren saltanatında bütün işleri babasının emir ve arzularına rağmen Zağanos paşaya ve onun devşirme arkadaşlarına bırakmış, memleketin her tarafında idaresizlik baş göstermişti. Bu vaziyet Türkleri çok müteessir etmiş, metin esaslar üzerine kurdukları devletin böyle genç ve âciz bir hükümdar elinde devşirmeler tarafından idaresizliğe uğraması endişelerini arttırmıştı. Bu itibarla Âlinin sözleri kabul edilse ve Fatihin herhangi bir hareketi düşünülse bile, bunun neticesiz kalacağı ve Mehmet ile taraftarları için bir fayda temin etmiyeceği muhakkaktı. Nitekim ortada böyle bir vaziyet olmadığını ancak düşmana karşı hareket arzusu hâkim bulunduğunu Edirneye gelen Muradın, birkaç gün orada kaldıktan sonra hemen Rumeli askerini de alarak cebri yürüyüşle Varnaya hareketinden anlıyoruz.

Başka bir cihet daha var :

Murat düşmana karşı muharebe etmek için ısrarla çağırılmıştı. Varna zaferini mütaakip, bazı tarihlerin yazdıklarına göre yeniden Mağnisaya çekilmiştir. Tekrar Edirneye gelüp tahta geçmesi ne gibi bir saikle olursa olsun ancak askerin isyanı üzerinedir.

Kuvvetli bir haçlı ordusunun Varna üzerine

yürüdüğü sırada Halil paşa, uzun müddet kumanda mevkiinde bulunmuş, askere kendisini sevdirmiş, tecrübeli bir kumandanı iş başına davet etmekte haklıydı. Çünkü bu kuvvetli düşman ordusuna ne Fatihin, ne de onun derin bir muhabbetle sevdiği devşirme veziri Zağanos paşanın karşı duramayacağını yakinen biliyordu. Ohalde memleket için faydalı olan bu harekette hususî bir maksat aramak, rüşveti isnat etmek kadar yanlış bir hareket değildir?

Kühülahbar sahibi Âli, Osmanlı hükümdarlarının meddahıdır. Bu meddahlığını Fatihî «Sultanı nevcivan reyinde müstakil bir padişahı gadban» deye tarif etmekle gösteriyor. Halbuki henüz on dört yaşındaki bir çocuğun reyinde müstakil olabileceğine ve büyük bir hükûmeti idare etmek kabiliyetinin kendisinde mevcut bulunduğuna ne aklın ne de mantıkan imkân yoktur. Fatih bu sıralarda hem çocuk, hem de pek tecrübesizdi. Devlet idaresi hakkında zerre kadar malûmat sahibi değildi. Bunun, bir hakikat olduğunu bize bizzat Fatihin babası Murat II gösteriyor. Hal' edilen Fatih, Mağnisa yolculuğuna çıkarken babası kendisine o devrin en kıymetli vüzerâ ve ülemasını hoca, mürebbi sıfatile terfîk etmiş, onu şiddetli bir nezaret ve vesayet altına almıştır. Âlinin reyinde müstakil olduğunu idda ettiği Fatihin, tecrübesizliğini isbata bundan tabîî bir delil olamaz zannederim.

Âlinin en şayanı dikkat bulduğum Halil paşa

için yazdığı «daima baş ve canı havfine düşmüştü ön son bu beni helâk ider diyu havf itmişdi» cümlesidir.

Birinci cülûsuna kadar Fatih ile Halil paşa arasında geçmiş herhangi bir hadise malûm değildir. Âli merhun bu satırlarını yazarken neye istinat etmiştir, göstermiyor. Fakat Kühûlahbar sahibi Halil paşaya rüşvet isnat ettiğine göre bu cümleyi idam satırlarını yazdığı yere koymuş olsaydı belki daha makul ve mantikî bir hareketle bulunmuş ve tarihinde mütaaddit defalar düştüğü tenakustan kısmen kurtulmuş olurdu.

Burada Osmanlı tarihinde çok mühim bir noktayı izah etmek istiyorum:

Murat II'nin saltanattan çekildiği sıralarda Edirne de birbirine rakip ve kindar iki parti teşekkül etmekte idi: Türkler, Devşirmeler.

Türk zümresinin başı olarak Sadrazam Çandarlı oğlu Halil paşa görülüyor, devşirmelerin reisi olarak ta Zağanos paşa nazarı dikkati celbediyordu. Bu iki partiden Türkler, memlekete bir köle olarak gelmiş, ancak Türklerin sayesinde yetişmiş, mevki sahibi olmuş bulunan devşirmelerin bu kadar yüze çıkmalarını hoş görmiyor, istemiyorlardı. Buna mukabil devşirmeler de devletin bütün makamlarını ellerine almak, Osmanlı imparatorluğunda Türklerin aleyhine kati bir nüfuz ve hakimiyet tesis etmek arzusunda idiler.

Osmanlı hükûmetinin teşekkülünden bir müddet sonraya kadar Türk zümresi çok kuvvetli idi.

Mükemmel bir şekilde teessüs etmiş, devletin birçok makamlarını irsî olarak ellerine almış bazı köklü Türk âileler vardı. Halbuki saltanatlacını iyice tesis edebilmek ve imparatorluk dahilinde yalnız kendi nüfuz ve hakimiyetlerini temin etmek isteyen Osman oğulları her fırsattan istifade ederek bu âilelerden bazılarını ifna, bazılarını da uzaklara atmak suretile Türk nüfuzunu haylı kırmışlardı. Bundaki maksat aşikârdır Osman oğullarının müstebit, mutlak hakimiyetini temin ve tesis etmek.

Fatihin birinci cülûsunda Türk nüfuzu o kadar kuvvetli bir halde bulunmıyordu. Bu yüzden devşirmeler artık meydanı boş bulmuş bu itibarla istedikleri gibi harekete başlamışlardı. Genç hükümdarı, tahta çıkar çıkmaz bu zümre tarafından elde edilmiş yahut bunlara taraftar olarak görüyoruz. Devşirmeler Fatih Mehmedi kendilerine taraftar görünce bütün kuvvetleriyle eski ve makam sahibi âilelerden birine mensup bulunan ve Türk nüfuzunu temsil eden Sadrazam Çandarlı Halil paşaya yüklenmişler, onun ifnası çarelerini araştırmağa başlamışlardır. Devşirmelere göre Halil paşa ortadan kaldırılınca Türk nüfuzu da tamamen kırılacak, diğer Türk âileler de mevkilerinden uzaklaştırılmış bulunduğu için devletin idaresi kendilerine kalacaktı. Künhulahbarın, Halil paşaya matuf korku ifadesi bu olsa gerek.

Fakat şunu iyice bilmelidir ki Halil paşanın korkusunu kendi başı ve canı için değil, bilâkis memleketi hesabına düşünmek lâzımgeliyor. Çünkü bu

devleti Osman oğulları değil, Türkler kurmuşlar, tarihimizin baş taraflarında gördüğümüz o büyük fütühatı da onlar vücuda getirmişlerdi. Çandarlıların, Timurtaş oğullarının, Firuz bey oğullarının, Hacıil beylerin, Gazi Fazılların, Akçakocaların ve Minnet bey oğullarının daha birçok zavatın kanları bahasına çalışarak ve çarpışarak kurdukları, tevsi ettikleri devleti Halil paşa aslı belli olmıyan, bu memleketin ırk ve soyuna tamamen yabancı bulunan köle nevinden birkaç devşirmeye bırakamazdı. İşte Halil paşanın korkusu bu noktadan ileri geliyordu. Baş ve canı havfıne düşmüşdü denilen vezir bunu düşünüyor, bu tehlikeye bir çare bulmağa çalışıyordu. Devşirmeler Halil paşanın düşündüklerini sezdikleri için, paşanın aleyhinde bulunuyorlar, herne olursa olsun onun vücudunu ortadan kaldırmak istiyorlardı. Belki de muvaffak olacaktı. Lâkin zaman ve hadisat müsaade etmemiş, Fatih Mağnisa yolculuğuna çıkararak Halil paşa birkaç sene daha rahat nefes alabilmiştir.

Bununla beraber Halil paşanın düşmanları boş durmadılar, Fatihin tekrar cülûsunu beklediler. Yeniden Osmanlı tahtına geçen Mehmet II nin bu sefer Halil paşa hakkında bazı düşünceleri vardı. Fatih bu düşüncelerini saklamış, temas neticesinde devşirmelelerin de aynı fikir ve kanaatta bulunduklarını görmüştür. Ovakit Osman oğullarının müstebit saltanatını kurmak isteyen yeni 'hükümdar, Halil paşayı, onunla da aristokrat son Türk âilesini ortadan kaldırmak ve bu suretle devlette

bir köle siyaseti yani, bilâkaydû şart Osman oğullarına muti bir idare kurmak arzu etti. Devşirmeler elinde kuvvetli bir istinatkâhdı. Aynızamanda hem onun, hem de devşirmelerin fikirleri birdi. Fatih hiç tereddüt etmeden Türklere düşman bulunan bu zümreye istinat etti. Genç hükümdar kendisi için kuvvetli bir mesnet olan devşirmelerden hiç çekinmemişti. Çünkü onların bu memlekette, Türkler gibi dayanacakları, istinat edecekleri bir asılları, kökleri yoktu. Devşirmeler bugünkü mevkilerini yalnız Osman oğullarından biliyorlardı. Onlara göre Osman oğullarının mevcudiyeti devşirmeliğe bu ikbâl ve mevkii vermişti. Bu yüzden devşirmeler de dört elle Fatihe sarıldılar. Netice Halil paşanın aleyhine oldu ve bu zavallı vezir idam olundu. Bunu mütaakip memlekette alabildiğine yürüyen bir otokrasi ve köle idaresi teessüs etti. Yani dünkü idare, Türklerin aristokrat idaresi mazıye karışmış, Türkler idare makinası başından uzaklaşarak Türk topraklarında müstebit bir idare, devşirmeler saltanatı esaslı bir şekilde yerleşmiş oldu.

Varna muharebesini mütaakip, yeniden Mağnısaya çekilen Muradın hareketini, Edirnedeki vüzeranın düşündüklerini yazan Künhülâhbarı takip edelim :

“... Sultan Murad han ki Saruhan vilâyetine gitdi Sultan Mehmed Halil paşa ve Zağanos paşa ve Şahabeddin paşa ile ahkâmı kavaidi memleket mühimmatına mübaşeret itdi lâkin gerekse vüzer-

nın gerek sair asakir ve ümeranın daima rey ve tedbirleri bu idi ki sultan Muradı yine payitahta getüreler amma bir hile ile beru canibe azm itdirüb sadrı kadimine geçüreler bu tedbir ile sultan Murad han Edirneye geldi Saruca paşanın sarayına nüzul kıldı [1]» deyen künhülbahar sahibi Mehmet II. hakkında daha aşağıda şu satırları yazıyor :

«Lâkin beş yıldan ziyade saltanat itmişken validi macidine ak olmağı münasib görmedi emrine ram olub itaatı münasib gördü evvela bu husus Halil paşa mekri ile olduğunu bilüb teessüf künan Anadoluya gitdi vüzeradan İbrahim paşa ve Saruca paşa bile koşuldu amma Zağanos paşa vezaret-den azil olunub Karasi sancağı virildi [2].

Âliden yukarı aldığımız iki parça arasında bir ahenk ve irtibat yoktur. Bilâkis bir tenakus var. 215 inci sahifede bir taraftan Fatih Mehmedin Halil Zağanos ve Şahabeddin paşalarla idareye mübaşeret ettiği anlatılırken, bir taraftan da bütün vüzer asker ve ümeranın daimî düşüncelerinin tekrar Muradı saltanata getirmek olduğu yazılıdır. 216 ıncı sahifede ise Fatihin Halil paşanın « Mekri » ile saltanat makamından ayrıldığına kani bulunarak müteessif bir halde Mağnisaya hareketi musarraktır. Varna muharebesini mütaakip yeniden tahta geçen Muradın bu defaki cülûsu ihtilâflı bir meseledir. Kat'i bir şekilde ne vakit ve ne suretle cülûs ettiği malûm olmıyan Muradın yeniden tahta

[1] Künhülbahar, beşinci cilt sahife 215

[2] Künhülbahar, beşinci cilt sahife 216

geçmesine muhakkak ki Halil paşa en mühim bir âmil oldu. Bu itibarla ortada Halil paşanın mekri deye birşey yoktur. Belki Halil paşanın bir arzuya terceman olması keyfiyeti vardır.

Kühühlahbar Murat II zamanını bitirirken bu devirdeki vüzerayı anlatıyor, bu arada Halî paşadan da şu suretle bahsedilmektedir:

« Bunun ceddi Hayreddin paşa Orhana babası Ali paşa Yıldırım hana kendüsü Murad hana ve atiyüzzikir Mehmed hana veziriâzam olmuştur kadıasker iken babası vefatından sonra sedaret verilmiştir amma gayetle tedarük ehli idi merhum sultan Murad ferzendi reşidine tahtını viriüb çekildikde tekrar padişah olması bunların sayı ile olmuştur ana binaen sonra sultan Mehmed cenabından nice cefalar çeküb katlolunmuştur; Hanedanı Osmaniye'nin kadimi emekdarları» [1].

Kanaatına göre Halil paşaya dair yazdığı tırlar arasında en doğru ve en samimî olarak Kühühlahbar sahibi bu satırlarını yazmıştır. Çünkü burada Halil paşanın sayı ile Muradın tekrar cülûsunu kaydederken, Halil paşanın bu yüzden idam edildiğini de zikrediyor; hatta nice cefalar çeküp katlolunduğunu ilâve ediyor ki padişahın kinine bundan iyi bir şahit olamaz.

İstanbul muhasarasına dair hazırlıkları ve muhasarayı anlatırken Âli yeniden Halî paşadan bahseder; biz de Âliyi takipte devam edelim:

« Cengü cidalle fethü teshir mühimmatına mü-

[1] Kühühlahbar beşinci cilt sahife 222-223

başeret olundı eğerçi tekürü dilgur Kirlika nam vezirini Halil paşaya gönderüb haraç buyururlarsa virelim kadı subaşı nasbına teveccüh iderlerse ana da mza gösterelim tek bizi incitmesünler diyu vafir meskenet eyledi [1]. »

İstanbul muhasarası esnasında Bizans imparatorunun sadrazam Halil paşaya muracaatını gösteren bu ifade katiyen Çandarlı oğlunun aleyhinde değildir. Kendini Türklerden kurtarmak istiyen Bizans imparatorunun resmî bir muracaatıdır. Bu muracaat vakıa Halil paşaya yapılmıştır. Fakat haraç vermediği yahut kadı, subaşı nasbını istihfaf eden bu talep rüşveti ve münasebeti mevzu bahsetmiyor. Bu kayıt tetkik ettiğimiz diğer tarihlerde yoktur. Kirlika ismi birkaç defa, bundan evvel tetkik ettiğimiz kitaplarda geçti; fakat bu geçiş Halil paşaya rüşvet isnadı ile beraberdi. Burada ise Kirlikanın sadrazama başka türlü bir muracaatı yazılıdır. Hakikat budur. Tezimize tamamen uygun gördüğümüz bu satırlar hakkında fazla bir şey ilâve etmek istemiyoruz.

“Garabet bundadır ki veziriazam olan Halil paşa bazı mirmiran ve ümera yekdil ve yekcihet olmuşlar idi ki muhasara kaydını bertaraf kılalar tekürü dilgurun nakdi mefur ve tühafı na mahsur tefarikini alub musalâha bünyadını yapalar,,[2].

Tacüttevarihin ifadesine bir noktadan çok benzeyen bu ibarede, bir fazlalık var. Tacüttevarih yal-

[1] Kunhûlahbar beşinci cilt sahife 253.

[2] Kunhûlahbar beşinci cilt sahife 256

nız Halil paşaya muvafakat edenlerden bahseder fakat bunların Bizans imparatorundan rüşvet veya hediye diye birşey aldıklarını söylemez. Künhulahbar ise bazı mirmiran ile ümeranın Halil paşa ile yekcihet olduklarını, bunların İstanbuldan birçok hediye, eşya almış olduklarını anlatır. Tacüt-tevarih Halil paşanın rüşvet aldığını söylüyor fakat hiçbir vakit onunla fikir birliği yapanların aynı suretle rüşvet aldıklarını velev imalı bir tarzda bile olsun anlatmıyor. Aynı asırda yaşayan bu iki müverrih arasındaki ayrılığın hakikî sebebinin anlamak imkânsızdır. Acaba Künhulahbar hoca Sadeddin efendinin eline geçmiyen bazı mühim vesaika mı malikti. Böyle birşey olmuş bulunsa idi bu vesaikin bizim elimize de intikal etmesi lâzımgelmez miydi? Yukarda Tacüttevarih'e bu nokta hakkında verdiğim cevapları burada tekrar etmek istemiyorum.

Gene Künhulahbarı takip edelim :

« ve vekili kadim bir umurdide ve gâr azmude düsturu sûtude olub şemi hanedanı devleti sultan Murad elinden yanub Sultan Mehmed han çokluk iltifat etmedüğüne binaen her hususda sultan Murada muvafakat yani anların terki saltanat itdüğüne binaen paşayı mezbur dahi zahiren her nesneden el çekdi.... Fehvasınca sultan Muradın tekrar cülûsuna ve kendinin vekâleti devleti menusuna müteallik hiyel ve tedarükden hali olmadı ittifak küffarın gulüvvü amikı sultan Mehmed henüz tıflı sağirdir diyu askerin küftü küyi izdiha-

mı muradına muvafık olmağıle deşik ve amik fikirler idüb neyledise eyledi sanatile sultan Muradı yine tahta geçürdü sultan Mehmed han ünfüvanı şebabda sikke ve hutbe ile kâmrân olmışiken nice zaman emaretden tenezzülüne sebep oldu binaen alâzalik tekrar tahtı saltanata ki cülûs itdi mezburu Yedikulede hapis idüb envai işkence ve azab ile öldürüb hayatından meyûs eyledi [1].»

Şimdiye kadar muhtelif sahifelerden ve muhtelif parçalarını aldığımız Künhülahbarın bu ifadelerinin haman hiç birinin diğerini tutmadığı görü-lüyor. Bir yerde rüşvet mevzubahs iken başka bir yerde Fatihin hal'ine sebep oldu diye idam olunduğu yazılıdır. Maamafih Künhülahbar sahibi bir noktadan ısrarla bahsetmektedir. Bu da Fatihin hal'inde mühim bir rol oynadığı için Halil paşanın bilâhara bu yüzden idam olunduğudur. Yani Âli merhum Fatihin kini üzerinde ısrarla duruyor. Kin maddesini gayet sarîh bir şekilde anlatan mumâileyh kitabının birçok yerlerinde Halil paşaya isnatlar yapmaktan da vaz geçmemiştir. Bunu yukarda söyledığım veçhile Osman oğullarına karşı olan meddahlığından başka bir yere atfetmek manasız olur. Künhülahbar hakkında düşündüklerimi uzun uzadıya yazdığım için burada ilâve edecek başka birşey görmiyorum [2].

[1] Künhülahbar yazma nusha Darülfünun K.N 32 S.115

[2] Bu kısım müverrihlerine nihayet vermeden evvel burada diğer iki kitabı da zikretmek lâzım olduğunu zannediyorum : Nişancı Mehmet paşa tarihi, Lütfü paşanın tarihi Âli Osmanı.

III

Şimdiye kadar tetkik ettiğimiz membalar Osmanlı imparatorluğunun Fatih zamanından Onyedinci asır başlarına kadar yazılan tarihlerdir. Fakat bu asırdan sonra da yazılmış birçok tarih kitapları vardır. Bunların hepsi de kendilerinden evvelki tarihleri esas ittihaz etmişler, yeni bir vesika, memba üzerine kitaplarını yazmamışlardır. Bazıları rivayeti aynen almış, hiçbir mutalâa yürütmemiş, bazıları da bilâkis “ bu hususda etvarı acibanesi görüldüğü mervi olan „ diyerek rivayeti kabul etmemişlerdir [1].

Haberi sahih ise :

« Ukalâyi vüzeradan olmasile imparatorun rüşvetine kapılıb da fethi Konstantiniye gibi milleti islâmiyece aazımı fütühatdan bulunan bir emri celilin aleyhinde bulunması ve eben an ceddin nimetile perverde olduğu velinimetine ihanet etmesi sahih ise pek garibdir [2] „

Nisancı Mehmet paşa, İstanbul fethinden sonra Halil paşanın hiçbir sebep tahtında olmıyarak tevkif ve Yedikulede idam edildiğini kaydediyor.

Kanunî devrinde sadrazam olan asafname müellifi Lutfü paşa, Halil paşanın ne idmını ne de tevkifini hatta ismini bile söylemiyor.

(1) Fethi celil Konstantiniye. birini cilt

[2] Habersahihi cilt 3, S 134 — 135

Mamafih Habersahihiin aşağıdaki satırları da çok dikkata şayandır:

Demekle iktifa etmiştir.

Murat bey merhum ise Tarihi Ebülfaruk da hem gece saraya daveti, hem de rüşvet isnadını şiddetle reddetmektedir.

Onyedinci asır başlarında yazılmış olan Nuhbetüttevarih velahbar, bir sebep ve bahane göstermeden yalnız Halil paşanın tevkifini [1], Karaçelebi zade Aptülâziz efendi de Ravzatülebrarında, hal' maddesinden kindar olan Fatihin kinini ve rüşveti yazıyor [2]. Onsekizinci asır başlarında Ahmet III zamanında yazılan Osman zadenin Hadikatülvüzerası ise, Ravzatülebrarın mutalâasını kabul ediyor[3]. Yeniçerilerin ilgasından biraz sonra yazıldığı için "Yeniçeri ağası,, tabirini kullanmıyarak, daima "mülga ağası,, deyen Gülşeni Maarif de aynı suretle rüşveti kabul ediyor; hatta Halil paşanın Bizanstan içi altın dolu yüz adet balık aldığını ve akibet bu bahıkların kılçıklarının Halil paşanın boğazına dokunduğunu söylüyor [4].

« Halil paşanın fethi Konstantiniye aleyhinde bulunmak gibi umum müsliminin nefrinine şayan olan bir cinayeti hakikaten mürtakib olduğuna hükmetdirir suretde bizim tarihlerde bir rivayeti katiyeye tesadüf olunamadı,. Fakat paşanın asıl kabahatı (Varna) vakıasından sonra Hazreti Fatihin tahtı saltanatı pederlerine terk eyliyerek bir mütdetcik merareti azil ile telhkâm olmalarına sebebiyet vermesi olmak gerekdir » Habersahih cilt 3. s 147

[1] Nuhbetüttevarih velahbar Cilt 2, S 28

[2] Ravzatülebrar. S 375 — 376

[3] Hadikatülvüzerâ. S 8—9

[4] Gülşeni maarif Cilt 1. S 510

Bizans devleti ile muamelei siyasiye yüzünden katledildiğini yazıyor [1].

Şamdanizade Süleyman efendi ise, Müriüttevarih adlı kitabında, Halil paşa meselesine, velev cüz'î bir şekilde olsun, hiç temas etmemiştir.

Evelce tetkik ettiğimiz kitaplara dair düşüncüklerimizi yukarıda yazdığımız için burada, onlardan istifade suretile yazılmış olan bu membalar hakkında fazla birşey ilâve etmek istemiyoruz.

Hamerin "Tarihi devleti Osmaniye,,sine gelince:

Murat II nin tekrar cülûsunu anlatırken, Edirne'de zuhûr eden Buçuktepe isyanı münasebetile "Yeni padişaha muavenete memur olan sadrazam Halil ile beylerbeyi Özgür ve İshak paşa hükûmetin daha kavi ellerle muhafaza edilmediği takdirde çok geçmeden yıkılacağını anladıklarından refikleri Saruca paşayı Muraddan devletinin ve hanedanının imdadına gelerek inani hükûmeti üçüncü defa eline almasını,, rica için Mağnisaya gönderdiklerini yazdıktan sonra, Muradın Edireye gelişini ve tahta geçişini izah ediyor. Ondan sonra da" Halil paşa sadrazam sıfatile umur devletin idarei âliyesini eline aldı. Macar ordusunu ilânı harp eylediği sene efendisinin nezdine şitap iderek yeniden Osmanlı ordusunun başına geçmesini istirham iden Halil paşa idi. Yine Halil paşanın ısrarı üzerine Murad Mağnisada istirahatını bırakarak idarei devleti kabul etmiş idi. Halil paşanın, gerek sultan

[1] Sicilli Osmanî cilt 2. 8. 2S3

Muraddan ve gerek hukûmetden hissiyatı minnetdarane beklemesine hak viren bu evsaf veliahdın muhabbetini celbe sebep olamıyordu. Bilâkis bir sene zarfında iki defa tahtından inen genç şehzadenin harisi cah ve intikam olan kalbinde gizlice bir eseri husumet kalmış idi [1].

diyor.

Hal' işinde Halil paşanın faal rolünü pek iyi anlatan Hamer, Halil paşanın "Murad ile hükûmetden hissiyatı minnetdarane beklemesine hak viren,, bu hizmetinin Fatih tarafından hoş görülmediğini, onun kalbinde gizli bir düşmanlık doğduğunu, bu düşmanlığı sakladığını söylüyor.

Hamer tarihinde, Halil paşanın ismi sık sık geçmektedir. Muhtelif sayfalarında daima Çandarlı oğlundan bahseden Hamer, Fatihin cülûsunda İshak paşa ile, Halil paşanın divanda biraz ötede durduklarını, Halil paşanın genç padişahın teveccühünden emin olmadığını, fakat kızlarağası vasıtasile mevkiinde bırakıldığının kendisine tebliğ edildiğini yazıyor, gene Halil paşanın Rumeli hisarının inşasına memuriyetini, sonra da gece saraya davet hikâyesini anlatıyor. Halil paşanın«padişahın pederi Muradı sani zamanında Mehmedin iki defa hal' edilmesinde iştirakinden dolayı başı için lerzan olduğu cihetle yanına altın dolu bir tabak alarak,, saraya öylece gittiğini yazıyor. Bizim tarihlerimiz Halil paşanın Bizanstan rüşvet aldığı için korktundan yanına altın alarak huzura çıktığını söylerler, Hamer bunu rüşvet değil, fakat evelce

[1] Devleti Osmaniye T. Hamer. C. 2 S. 235

Mehmet II nin hal'ine sebep olduğu için başından korkusuna hamlediyor.

Halil paşanın «başı korkusunu» büsbütün başka bir sebebe atfeden Hamer, daha aşağıda şu satırları yazmaktadır:

«Rumlardan aldığı hediyelerden dolayı hafiyen onların müttefiki olduğu gibi halk nazarında düşmanlarla uyuşmuş olmakla maznun idi [1].

Eski Osmanlı membalarının bir tekinde bile bulunmayan gece saraya davet meselesini evelce red ve tekzip ettiğimiz için burada bunu tekrar etmiyeceğiz. Ancak Halil paşanın aldığı hediyelerle Rumlarla hafiiyen ittifakını kat'î bir lisanla anlatan Hamer, acaba niçin onun halk nazarında düşmanlarla uyuşmuş olduğunu bir zan şeklinde kabul etmiştir. Hem hediye alan bir adam düşmanlarla uyuşmuş addolunur mu?. Halk nazarında Halil paşanın düşmanla uyuştuğuna dair bir zan bulunduğu bizim tarihlerimizde yazılı değildir. Aynı zamanda halk katiyen böyle bir kanaata sahip bulunmuyor, bunu Fatih bile takdir ediyordu. Halil paşa, bir gazez ve kine kurban olmuştu. Fatih Halil paşaya halkın teveccühünü yakından bildiği ve onu hiç bir suretle lekeli bir adam olmadığını, halk gözünde zan altında bulunmadığını pek iyi takdir ettiği için Çandarlı oğlunu İstanbul fethinin ertesi günü tevkif ettirmiş, fakat idam emrini vermemiştir. Tarihimiz Halil paşa gibi kırk gün müddetle hapsedilip ondan sonra öldürülen vezirleri değil üç, beş veya on gün müddetle hapisten sonra idam

[1] Devleti Osmaniye T. Hamer. C. 2 S, 270

olunan büyük adamları zikreder. Halil paşanın böyle kırk gün hapis hayatı yaşaması zannıma göre Fatihin korku ve tereddüdünden başka birşey ile izah edilemez. Fatih halkın Halil paşanın tevkifinden müteessir olarak herhangi bir hareketi olup olmayacağını düşünmüştü. Fakat zafer içinde çırpınan memleket halkının büyük bir kısmı hâdisenin farkında olmamışlar, ancak çok ufak bir zümre hakikati kavrayabilmişlerdir.

Kırk gün beklenildiği esnada acaba Halil paşanın kabahati için delil mi arandı? Osmanlı tarihinde muhakeme ve müsbet bir şekilde idam olunmuş bir vezire tesadüf edilmiyor. Bu müddet zarfında Halil paşanın aleyhinde ne bir delil aranıldı, ne de onun suçunu isbata yarıyacak bir delil meydana çıktı. Bilâkis, devrin çok kuvvetli âlimlerinden bazıları Halil paşanın böyle nahak yere idamından dolayı Fatih'e karşı iğbirarlarını saklamamışlar, onun bu hareketini hiç muvafık görmemişlerdir. Halil paşa hakkındaki fikirleri ve yazdıklarını Bizanslı Dükastan alan Hamer, bunları hiç tahkik etmemiş, olduğu gibi kitabına geçirmiştir. Bitaraf olmak mecburiyetinde bulunan müverrihin yapacağı iş elindeki memba ve vesaiki iyiden iyiye gözden geçirmek, onları kuvvetli bir surette tetkik etmek, ondan sonra kararını vermektir. Fakat Hamer böyle yapmamış, Dükasın rivayetini tahkik etmeden aynen kabul ederek kitabına almıştır. Ne kadar gariptir ki, Osmanlı tarihi yazan birçok kimseler de bu rivayeti aynen kitaplarına geçirmiş-

İleridir. Eski sadrazamlardan Kâmil paşa, Hamer'i terceme ve telhis suretile neşretmiş olduğu üç ciltlik tarihi siyasî adlı eserinde bu hataya kurban gitmiş, Halil paşayı, o da, rüşvet töhmeti altına sokmuştur.

Hamer İstanbul önündeki deniz muharebesini anlatarak, bunu mütaakip :

“ Bu muharebei bahriyeden sonra bir divan kuruldu. Halil paşa Kostantiniye lehinde müdafa atda bulunmak için bunu fırsat ittihaz iderek padişahı imparatorla akdi sulhe iknaa çalışmış ve daha büyük imdat kuvvetlerinin gönderileceğini ve bunların da şehre duhullerine mümanaat edilemeyeceğini söylemiş ise de beyhude oldu[1]„.diyor.

Birkaç parça gemiden ibaret düşman filosunun İstanbul önüne gelişini, bunların Türklere rağmen Halice girişini büyük bir fırsat addile toplanan mecliste Halil paşanın, fetih aleyhinde bulunmak için Türklerin bu muvaffakiyetsizliğini bir sebep olarak gördüğünü ve daha büyük düşman kuvvetlerinin de geleceğini, bunlara da mümanaat edilemeyeceğini söylediğini yazıyor. Buraya kadar tenkitlerini yaptığı tarihlerde bu şekilde bir kayıt yoktur. Acaba Halil paşanın Avrupa hakkında malûmatı yok mu idi ki, böyl bir reyde bulunsun ve Avrupadan daha büyük kuvvetler geleceğini söylemiş olsun. Osmanlı devletinin başında bu devirde bu kadar cahil bir adam değil, Avrupanın vaziyetini çok iyi bilen bir vezir bulunduğuna ka-

[1] Devleti Osmaniye tarihi. Hamer. C. 2, S. 286

nüm. Halil paşa dirayetli olduğu kadar, mahir bir siyasî, çok iyi bir idare adamı, Osmanlı devletinin komşuları hakkında malûmatı geniş bir devlet adamı idi. Fethi celili Kostantiniye «İstanbulun fethi sıralarında Bizansın dahilî ahvali hakkında malûmat» alınmasının Fatih tarafından Halil paşaya verildiğini yazar. Hamer de, Halil paşanın Kosova meydan muharebesinin kazanılmasında nasıl kuvvetli bir âmil olduğunu anlatır. Vezirin Avrupa hakkında da malûmatı vardı. Avrupanın Şarka yardım edemiyeceği gendisince malûmdu. Aynı zamanda Bizans için hiçbir zaman Avrupadan büyük imdat kuvvetlerinin gelmiyeceğini de pek iyi biliyordu. Bizansı yakından bilen ve tanıyan bir adamın başka türlü düşünmesine imkân yoktur. Şark ve Garp kiliseleri arasındaki mezhep mücadelesi hiçbir zaman bitmemiş, ne zaman Şark, Garptan imdat istemiş ise papalar tarafından önlerine katolik kalkını çıkartılmış, ortodoks mezhebi yerine, katolikliği kabul etmek şartile Şarka yardım yapılabileceği bildirilmiştir.

Son imparator Kostantin, Garptan yardım istediği zaman da aynı vaziyet hâsıl olmuş, Garbın bir yardımının ancak katolikliği kabul etmekle kabil olabileceği bildirilmişti. Papa tarafından katolikliği tamim için İstanbulla gönderilen Kardinal izidor, vakıa imparatoru ortodoksluktan çevirmiş ise de halk tarafından derin bir nefret ve muhalefetle karşılanmıştı. İki kilise arasındaki bu mezhep zıddiyeti devam eder, Garp İstanbulla yar-

dımın katolikliği kabul etmekle kabil olacağını, ısrarla anlatırken, Osmanlı devletinin başında bulunanlar da bunları çok iyi biliyorlardı. Böyle şiddetli bir mezhep münakaşa veya mücadelesi içinde bulunan iki kilisenin birbirlerinin imdatlarına koşmıyacakları muhakkaktı. İstanbul şimdiye kadar bir kaç defa Türklerin elinden kurtulmuştu. Fakat bu kurtuluştaki garbın mühim bir yardımını, bir müdahalesini aramaktan ziyade, Bizansın pek mahir olan diplomasisini düşünmek daha hayırlı olur.

Bir de, Garptan gelecek kuvvetler kimlerden olabilirdi? Tunanın Şimalinden Macarlardan mı, yoksa henüz bir birlik göstermeyen İtalyadan mı?

Macarlar Varna, ikinci Kosova meydan muharebelerinde uğradıkları akibeti ne unutmuş, ne de bunların açtığı yaraları henüz kapatabilmişlerdi. Kısa bir müddet içinde iki büyük meydan muharebesinde mağlûp olan Macarların, az bir zaman sonra yeniden üçüncü bir mağlûbiyete düşmeleri kendileri için çok tehlikeli olurdu. Bunu iyice bilen, memleketlerinin Bizans uğruna dökülecek kanı, sarfedecek kuvveti olmadığını takdir eden Macarlar, Türklerle bir muahede yapmış ve bu suretle İstanbulun muhasarasına uzaktan seyirci kalmışlardı. İtalyanın gemici hükûmetleri ise, yalnız kendi menfaatlerini düşünür, ticaret peşinde koşarlardı. Nitekim böyle bir saikledir ki, İstanbulun imdadına birkaç parçadan ibaret Ceneviz gemileri gelmişti. İstanbulun karşısındaki Galataya sahip bulunan, İstanbul ile ticaret inhisarına malik olan

Ceneviz bu ticareti yüzünden İstanbulun mukadderatı ile alâkadar olmuş, bu itibarla yalnız Cenevizliler değil bir yardımda bulunmuşlardır.

Halil paşa tarafından İstanbula yardım için büyük kuvvetler gönderileceği söylenilmiş olduğunu yazan Hamer, İstanbula böyle bir kuvvetin gelmediğini, gönderilmesinin imkânı olmadığını da anlamış olacak ki, beş on Cenevizliyi İstanbul müdafaasında bütün Türk ordusuna karşı duracak büyük bir kuvvet, âdeti koca bir ordu farz ve tahmin etmiş, bol bol onları alkışlamıştır. Hamerin yukarıdaki satırları cevaba bile değmezdi. Lâkin biz, Avrupanın o zamanki vaziyetini gösterebilmek üzere bu birkaç satırı yazmak ihtiyacını duyduk.

Gene Hamer :

«Türkler hücumu hazırlandıkları sırada aralarında, İtalyan ve Macarlardan mürekkep bir ordunun Kostantiniye imdadına gelmekte olduğuna dair bağteten bir rivayet intişar eyledi. Bu haber - ki muhasarayı ref için bin dürlü vesaite müracaat iden Halil paşanın tasnii eseri olduğu biistibahdır - askerin kuvvei maneviyesine fena surette tesir etmekden geri kalmadı» diyor, alt tarafta ilâve ediyor :

«Tasmimatı bir an için düşarı tezelzül olmuş olan sultan Mehmed, yeni bir meclis akdetdi. Zağanos paşanın, Turhanın, kızlar ağasının reyleri bu defa da Halil paşanın reyine galebe gösterdi. Halil paşa bu mağlûbiyetden münfail olarak el altından

Bizanslılara haber isal ile onları cesurane mukavemete teşvik eyledi [1] ».

Bir müverrih herhangi bir noktayı izah ederken, membalarını göstermek mecburiyetindedir. Memba gösterilmeden yazılanları bir hakikat diye kabul etmek yanlış bir hareket olur. Macar ve İtalyanlardan mürekkep bir ordunun imdada geleceği şayiâsının, Halil paşa tarafından çıkarıldığı neden malûm? Bize bir memba vermiyen Hamerin, bu noktai nazarının kendisinin şahsî ve indî mutalâasından ibaret olduğu muhakkaktır. İstanbulu muhasara ve zaptetmek için çok esaslı hazırlıklara ihtiyaç vardı. Bunları ihmal etmiyen o zamanki hükûmet, aynı zamanda her ihtimali de düşünmüş, Belgrat ve Mora cihetlerini göz önüne alarak buralara da ordular göndermiştir. Bütün vesaitin hazırlandığını, her tarafın müemmen olduğunu gören ordu, o zaman büyük bir itimatla İstanbulu muhasara etti. Böyle büyük bir itimat ile mücadele eden bir orduda çıkan şayiaların iki gün değil, bir an bile kıymeti olmayacağı muhakkaktır. Evelce İstanbulla gelen yardım kuvvetinin neden ibaret olduğunu bilen Türklerin bu şayiaya kıymet vermiyeceklerini ve kuvvetli maneviyatlarının böyle uydurmalarla sarsılmıyacağını Hamerin takdir etmesi lâzımdı. Bunu bir rivayet şeklinde yazan Hamer, Halil paşa hakkında «muhasarayı ref için bin dürlü vesaille müracaat eden» diyor. Kocaman bir Osmanlı tarihi yazan Hamer, Halil paşanın

[1] Devleti Osmaniye T. Hamer. C 2. S 296

Bizansın kurtulması için teşebbüs ettiği « vesaili » yazsa kendisinden çok büyük istifade etmiş olurduk. Aynı zamanda tarihe de hizmet etmiş olurdu. Bu hizmet Hamerin tarihini daha fazla şişirmez, ancak birkaç sayfa ilâvesini intaç edrdi. Bu itibarla Hamere ne kadar tesadüf etsek azdır.

Hamer harp meclisini anlatırken Turhandan ve kızlar ağasından bahsediyor. Biz eski devirlerde Osmanlı imparatorluğunun harp meclislerine kızlar ağasının dahil olduğunu bilmiyoruz. Bu meclislere ancak harptan, askerlikten anlayan adamlar girer, verdikleri isabetli kararlarla orduyu müsbet yollara sevkederlerdi. Aşağıki devirlerde gördüğümüz devletin bütün işlerine karışan cahil ağalar henüz imparatorluk tarihine girmemiştir. Bilhassa Fatih zamanında Osmanlı sarayında kızlar ağalığı (Darüssaadetüşşerife ağalığı) deye bir memuriyet yoktu. Yalnız kapu ağalığı vardı. Sarayın hareme ait işleri bu ağalar vasıtasile görülürdü [1].

[1] Çok mükemmel ve iyi bir Osmanlı tarihi olarak görülen Hamerin birçok yanlışlıkları havi olduğu biraz dikkatlice gözden geçirirse anlaşılır. Hamer böyle bir hataya Şahabeddin paşa meselesinde düşmüştür. Hamer diyer ki : « Hunyadın Eflâkta mağlûp ettiği ikinci Türk ordusunun kumandanının Şahabeddin mi yoksa Şahinkula mı olduğunu tayin etmek müşküldür. Bu hususta bütün müverrihler arasında ihtilâf var işe de bu ordunun kumandanı Şahabeddin olmak daha muhtemeldir, Çünkü Şahabeddin kızlar ağası olarak tekrar meydana çıkmış.. »

Hamer. C 2. S, 253

Turhan Beye gelince :

Bu zatın da İstanbul muhasarasında bulunduğuna dair bizim tarihlerde bir malûmat yoktur ve

İkinci Murad ve Fatih zamanında Osmanlı sarayında kızlarağası diye bir memuriyet görülüyor. Bir de evelce kumandanlık mevkiinde bulunan bir adamın kızlar ağası memuriyetini yapması insana garip geliyor. Kızlar ağalığı öyle bir memuriyettir ki tarinte sarayın içinde başlar ve yine sarayın içinde nihayet bulur. Evelce kumandan olan bir zatın sonra kızlarağası olduğunu yazmak, Osmanlı tarihinin teşkilâtına dair en ufak bir malûmatı bilmemek demektir.

Şahabeddin paşanın biz İstanbul önünde kumanda mevkiinde bulunduğunu birçok tarih kitaplarında görüyoruz. Bu adamın hiçbir suretle ve hiçbir zaman kızlarağalığı ile alakası yoktur. Zaten kızlarağalığı Üçüncü Murad zamanında ihdas edilmiştir.

Tarih encümeni mecmualarının sonuna ilâve edilmek suretile neşredilen ve mukaddime ile tashih ve tahşiyelerini Mehmet Arif beyin yaptığı kanunnamei âli Osman bu hususta şöyle diyor :

« Kapu ağası yahut babüssaade ağası sarayı hümayunda olan hadım ağalarının zabiti, bilcümle Enderun memuriyetlerinin amiri; harem ve umum dairei hümayunun zaptü raptına memur idi. 990 senesinde darüssaadetüşşerife ağalığı ihdas olunarak kapu ağasının ziri nezaretinde bulunan haremeyni hümayun evkafı ile evkaf muhasebeciliği ve evkafı hümayun müfettişliği bunun idaresine tevdi kılınmış ve bu suretle darüssaade ağası temayüz iderek sarayı hümayunun birinci zabiti olmuş ve badi badin babüssaade ağalığı dahi anın tahtı emrine dahil olarak ehemmiyetini gaib etmiştir. Kanunnamei âli osman S. 13.

Darülfünun kütüphanesinin Türkçe yazmaları arasında 1210 numarada kayıtlı bulunan Ahmet Resmî efendinin

Turhan beyin İstanbul önünde bulunduğuu muhakkak değildir. Muhakkak olan birşey varsa o da Turhan beyin oğullarile beraber Fatih tarafından Moraya, inparator Kostantinin kardeşlerini işgale memur edilmesidir [1].

Hamer Notaras ile Fatih Mehmet arasında ki konuşmayı da şu suretle anlatıyor :

« Mehmed, Ayasofya kilisesini camia tahvil eyledikten sonra Notarası huzuruna davet ile : «eseri sununa bak bu kadar esirler, bu kadar naaş tepeleri senin henüz vakit var iken - şehri teslimde gösterdiğin mümanaat neticesidir » didi. Notaras cevaben gerek kendisinin, gerek imparatorun - hususan teslimiyet göstermemeğe teşcii mutazam-

Hümeyletülkübera adlı kitabı kızlarağalığı için mukaddimesinde şu satırları yazmaktadır

« Malûm olâki, âşiri cihandaranı zaman, cennetmekân, sultan Süleyman ve sultan Selimi sani eyyamında darüssaade ağası mevcudiyetine her ne kadar bazı tevarihde işaret mesbuk ise, asrı mezkûrde haremi hümayun hizmeti ekseriya kapu ağalarile hazinedar başlar uhdesine mahmul olmağın, darüssaade ağaları meşhud ve mestur olmadığı tevarih görenler indinde mekşuftur, dokuz yüz seksen iki tarihinde erike pirayi saltanat olan sultan Muradı salisin evaili devletlerinde darüssaade ağalığı ile kâmkâr olan, Mehmed ağa berveçhiati imtidadı zamanla asarı celileye muvaffak ve haremeyn evkafı nezareti ile müşerref olmakdan naşi ahval ve etvarı zibefruzu tevarih ve esfar ve bu şirzimei kerimetülurumenin ibtida ve pişvasi olmak üzere şöhetşiar olduğuna binâen mumailyhin tercemesile maksuda şurua ibtidar olunmuştur. »

Varak 4.

[1] Türkiye tarihi Ahmet Refik Bey S. 252

mın imparatora birçok mektublar vürudundanberi böyle bir karar ittihaz etmek iktidarında bulunmadıklarını ifade eyledi. Bu sözler padişaha Halilin sadakati hakkında yeniden şübheler virdi. Fakat yine intizar itdi» [1].

Halil paşanın Bizans ile dostluğunu ve devletine hiyanet ettiğini bazı müverrihler buradan çıkarıyorlar. Hamerin bütün yazdıkları gibi bu rivayet te bizim tarihlerde mevcut değildir. Mamefih son zamanlarda, Osmanlı tarihi yazan bazı zavav, Avrupa tarihlerinden bilhassa Hamerden tercemeler yaparak kitaplarını vücuda getirdikleri için bu rivayeti de almışlar, hatta hiç tahkik ve tetkike lüzum görmeden Avrupalı müverrihlerden daha müfrit davranarak, Notarasın cevabı karşısında Halil paşanın «bunu söyletmemeli, öldürmeli» dediğini kitaplarına geçmişlerdir. Bazıları ise bu cevap karşısında Fatihin Halil paşaya ters ters baktığını fakat gene sabrettiğini yazmışlardır. Bununla beraber, Notaras isim zikretmemiş, yalnız teşvikten bahsetmiştir. Bu vaziyet karşısında sarahatle Halil paşanın Bizanstan rüşvet aldığını idda etmek çok mantıksız oluyor. Hamer bu rivayeti Bizanslı Dükasdan almış, tetkik etmeden aynen kabul etmiştir. Halbuki Dükas İstanbul fethi esnasında küçük bir çocuktı. Nitekim Garplı müverrihlerden Şulumberje, Dükas hakkında şu satırları yazmaktadır:

[1] Devleti Osmaniye turihî. Hamer. C 2. S. 303-304

1453 senesinde henüz daha bir çocuk olan ve daimî suretde hakikatdan ayrılan müverrih Dükas[1]» Şulumberje gibi bir Türk düşmanından hiç ümit edilmeyen bu cümle, Hamerin istinat ettiği Dükasın kıymet ve ehemmiyeti hakkında bir fikir verebilir zannederim.

gene Hamer diyor ki:

Muzafferiyet alayını terhib idenlerden biri de veziriazam Halil Paşa idi ki Çandarlıların dördüncüsüdür ve hizmeti vezareti uzma kendisine kadar hanedanında fasılasız intikal eylemiştir. Halil Paşanın başı kesildi. Devletin en büyük memurunun idamına bu birinci misaldir ki Osmanlı tarihinin bu güne kadar saydığı iki yüz iki sadrazam sufufunda yirmi defadan ziyade tekerrür eylemiştir. Sultan Mehmedin bu hareketine Rumların gizli dostu olan ve kendisini irtişaden alamamış bulunan Halilin masebaktaki entirikaları sureti hakkaniyet

(1) İstanbul muhasarası ve zaptı. Şulumje. S. 136

Fransız müverrihlerinden Şulumberjenin İstanbul muhasarası ve zaptı ismindeki kitabı Türkler hakkında pek garz-kârane fikirleri ihtiva etmektedir. Müverrih Halil paşa için yekdiğerine zıt ve mütentak cümleler kullanmıştır. Yazdıklarında bir membâa istinat etmeyen müverrihin Halil paşa hakkındaki cümleleri okadar çok ve okadar birbirine zıttır ki biz bu hususta bir mutalâa dermiyan etmiyecek, hıristiyanlık gayretile yazılan ve Bizansın zevaline ağlayan Şulumberjenin eseri için arzu eden okuyucularımıza bu kitabı gözden geçirmelerini tavsiye etmekle iktifa edeceğiz?

verir. Notarasın, padişah ile ilk mülâkatında Mehmedi sani şehrin musırrane mukavemet etmesi sebebini sual etmesi üzerine Halilin imparatoru ve senatosunu sebata ve müdafaayı terk itmemeğe teşvik iden mektupları sebep olduğunu ifade itmişti. Mehmed iki gün meneviyatını ihfa eyledise de üçüncü gün veziriazamı mahbese atdırdı ki oradan ancak kırk gün sonra - idam olunmak üzere - çıkmışdır. Yüz yirmi bin düka ile mali olan hazinesi müsadare ve eviddası matemini tutmaktan men'olundu. Muavinleri olan Yakub ve Mehmed paşalar mansıblarından azil ile bütün emvalleri zabt edildikten sonra nefy idildiler. Pek çok zamandanberi sultan Mehmed, Halilin kendisini Rum altınlarına satmış olmasından şübheleniyordu. Bir gün, bir kapıya zencir ile bağlanmış bir tilki görerek «zavallı mecnun! hürriyetini satın almak üzere niçün Halile muracaat etmedin?» demişdi. Bu sözler vezire dehşet verdiğiinden Mekkeye gitmek suretile padişahın gadabından ihtifaya niyet itmişti. Bununla beraber şübhelerini izale iden bir namei hususiî şahane üzerine hizmetinde devam karar verdi. Lâkin hiyanetine bedel ve Muradı ikinci defa olmak üzere tahta iclâs eylediğini asla affetmemiş olan - Mehmedin kini kadimi eseri olmak üzere hayatını verdi. (1)»

Hamerin bu satırları birçok noktalardan tenkit edilebilir:

Birkere bizim tarihlerin haman hespsi de Halil paşanın tevkifinden sonra Yedikulede idam edildi-

ğini yazarlar. Hamer ise Fetihden yirmi gün sonra Edirneye hareket eden Fatihin zafer alayını teşkil edenlerden birinin de Halil paşa olduğunu izah ediyor. Aynı zamanda müverrih Halil paşanın idamında Fatih'i mazur göstermeğe çalışıyor. Sonra Notaras ile muhavereyi yazıyor; Fatih İstanbul'a girdiği gün Notarası aratmış ve onunle görüşmüştür. Fakat bu görüşme Hamerin yazdığı gibi acaba birkaç defamı oldu, yoksa birkeremi yapıldı? Hamer en büyük hatasını Notras ile görüşükten sonra Fatihin, gene hissiyatını izhar etmediğini bir iki gün daha sabır ettiğini yazmakla gösteriyor. Biz Osmanlı ordusunun Salı günü İstanbul'a girdiğini, Çarşamba günü de Halil paşanın tevkif edildiğini bütün tetkik ettiğimiz tarihlerde gördük. Eğer Halil Paşa Fethin haman ertesi günü tevkif edilmemiş olsaydı o zaman Hamerin ifadesi doğru olabilir. Türk membalarının bu hususta yanıldıkları kabul edilirdi. Fakat hadiseye en yakın membalar fethin ertesi gününde ve çarşambadan ısrarla bahsederlerken, Hamerin ifadesini kabul mantıksız oluyor.

Halil paşanın, İstanbul fethinin haman ertesi günü yakalandığına göre hamerin ifadesindeki sakatlıklar meydana çıkıyor. Bir kapuya bağlı olan tilki ile, ona, Fatihin sözleri ve Halil paşanın bundan korkarak Mekkeye gitmek istemesi, hep sonradan uydurulmuş şeylerdir. Halil paşanın aleyhinde yazan Türk membalarının birinde bu şekilde birşey görülüyor. Hamer de bize bu hu-

susta bir memba vermiyor. Bununla beraber gene Hamer, yukarda yazdıklarını aşağıda naksetmiştir. Bir «namei hususinin» Halil paşanın bütün şüphelerini izale ettiğini yazan Hamer, Halil paşanın hizmetinde devama karar verdiğini ilâve ediyor. Bunların hangisi doğrudur? Fetihden, Halil paşanın tevkifine kadar çok zaman geçmemiştir. Hamerin yazdıkları, zamana bağlı olan şeylerdir.

Hamer, «hiyanetine bedel» diyerek, Halil paşanın idamını Fatih'in eski kinine atfediyor. Neticede zannediyorum ki Hamer'in bir yere bağlamakla beraber kini kabul etmesi en doğru olarak yazdığı bir taraftır.

Hamer, Halil paşanın idamı hakkında yazdığı satırlarda pek çok hataya düşmüştür. Biz bunları göstermekle iktifa ediyoruz. Hamer hakkında bundan başka söyleyeceğimiz birşey yoktur.

Tetkik ettiğimiz kitaplar Hamer ile bitmektedir. Burada sözümüze nihayet verirken yeniden, Halil paşanın bir kin ve gareze kurban gittiğini tekrar etmek istiyoruz. Halil paşa bizanstan ne rüşvet almış, ne de Bizanslılara yardım etmiştir. O, daima memleketinin menfaatını düşünür, memleketi için çalışır bir vezirdi. Haman haman yüz seneye yakın bir müddet âilesinin sadaret mevkiini elinde tutması ve gittikçe mevkilerinin kuvvetlenmesi kendisinin sadaret mevkiinden atılmasını intaç etmiş, eski bir kin de buna inzıam ederek Halil paşa idam olunmuştur.

Bibliyografya

Tarihi sultan Mehmet ham sani	Kritovalos
Tarihi Ebülfeth	Dursun bey
Düsturname	Enverî
Mahrusai İstanbul fetihnemesi	Tacizade Cafer çelebi
Nişancı Mehmet paşa tarihi	Nişancı Mehmet paşa
Tacüttevarih	Hoca Sadeddin efendi
Nuhbetüttevarih velahbar	Mehmet efendi
Ravzatülebrar	Karaçelebizade Aptülaziz ef.
Tarihi âli Osman	Oruç bey
Tarihi âli Osman	{ Fredrik Gizenin Almanyada neşrettiği
Tarihi âli Osman	Âşıkpaşazade
Tarihi âli Osman	Sadrizam Lütü paşa
Müneccim başı tarihi	{ Müneccim başı
(Sahaifülahbar)	{ Ahmet efendi
Miratı Kâinat	Nişancızade Mehmet ef
Kühûlahbar	Âli
Hadikatülcevami	Hafız Hüseyin efendi
Neşrî (tarihi âli Ooman)	Neşrî
Heşt bihişt	İdris Bitlisî
Hadikatülvüzera	Osmanzade Ahmet Taip efendi
Nişancı Karamanî	{ Sadrizam Karamanî Mehmet
Mehmet paşa T.	{ paşa
Tarihi âli Osman	İbni Kemâl

Şakayıkı Numaniye { Taşköprüzade Şemseddin
Ahmet ef.

Takvimüttevarih Kâtip çelebi
Hümeyletülkübera Ahmet Resmi efendi
Gülşeni maarif Mehmet Sait «
Sicilli Osmani Mehmet Süreyya bey

Kanunnamei âli Osman
Solakzade tarihi Solakzade Mehmet Hemdemi ef
Haberî sahih Mehmet Mazhar Fevzi efendi
Hayrullah efendi tarihi Hayrullah efendi
Amasya tarihi Hüseyin Hüsameddin efendi
Fethi celili Kostantiniye Ahmet Muhtar paşa
Devleti Osmaniye tarihi Hamer

İstanbulun muhasarası ve zaptı Şulumberje
Türkiye tarihi Ahmet Refik bey
Bizans karşısında Türkler Ahmet Refik bey
Tarihi Ebülfaruk Mehmet Murat bey
Eski İstanbul Celâl Esat bey
İstanbul ve Boğaziçi Mehmet Ziya bey
Türkiye tarihi A. Hamit ve Mustafa Muhsin bey
Dukas
Histoire du Bas Empire

